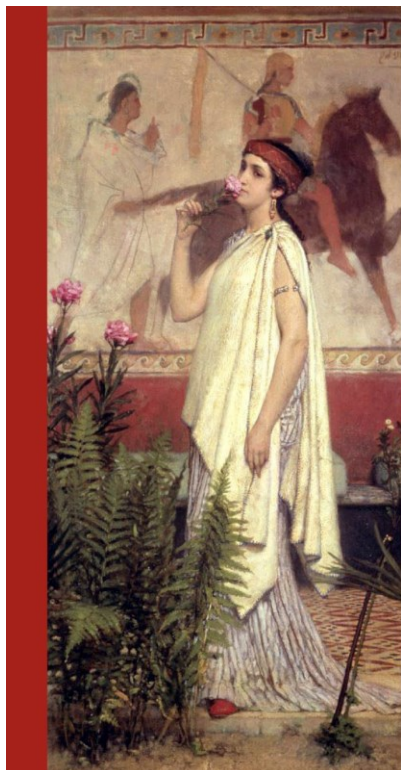

Bijlage bij het hoorcollege *Vrouwen in de Griekse oudheid*

VROUWEN IN DE GRIEKSE OUDHEID

EEN HOORCOLLEGE OVER
1000 JAAR VROUWENLEVEN IN
HET ANTIEKE GRIEKENLAND

door Hein van Dolen

Inhoud

[Hein van Dolen](#)

[Bob Kommer](#)

Inhoud van het hoorcollege

- H1. De schepping van de vrouw
- H2. Het huwelijk
- H3. Het huwelijk in Athene
- H4. Het vrouwenleven in Sparta
- H5. Na het huwelijk
- H6. Vrouwenfeesten
- H7. Beroepen, en bij 5:54 kleding, sieraden en schoeisel
- H8. Dichteressen
- H9. Lesbos en de lesbische liefde
- H10. Liefde te koop
- H11. De hetaeren
- H12. Vrouwen in het theater
- H13. Meer theater start Euripides (vrouwonvriendelijke)
- H14. Vrouwen in de latere oudheid
- H15. Liefdesbrieven en romans
- H16. Vrouwen bij Herodotus (eerder plaatsen voor H14)

Syllabus *Vrouwen in de Griekse oudheid*

[Colofon](#)

Hein van Dolen

Drs. Hein van Dolen is classicus, Byzantinoloog, vertaler en publicist en reis leider. Hij vertaalde onder meer blijspelen van Aristophanes, het volledige werk van Herodotus en een groot aantal filosofische en retorische teksten. Hij gaf vele colleges voor HOVO en begeleidde ook – mede voor HOVO – studiereizen naar o.a. Turkije en Griekenland. In 2013 won hij de OIKOS publieksprijs, bedoeld voor een persoon, al dan niet uit de academie, die ofwel in het afgelopen jaar ofwel met zijn of haar gehele oeuvre een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de promotie van de klassieken onder een breed publiek.

Hij heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan, waaronder veelgeprezen vertalingen, maar ook publiceerde hij boeken over Griekse mythologie voor kinderen, zoals *Op naar de Olympos!* Bij Home Academy verschenen eerder van hem de hoorcolleges *Herodotus, Byzantium, Het Griekse theater* en *Facetten van de Griekse cultuur*.

Opgenomen i.s.m. Bob Kommer Studio's

Bob Kommer Studio's, opgericht in 1952, is één van de oudste geluidsstudio's van Nederland. Naast het verzorgen van geluid voor diverse natuur- en animatiefilms, doet Bob Kommer Studio's al meer dan 20 jaar het 6-kanaals surround geluid van Omniversum en andere IMAX-theaters in Europa. De studio wordt ook gebruikt voor o.a. het inspreken van luisterboeken en het opnemen van hoorcolleges.

Kijk voor meer informatie op <http://www.bobkommer.com>

‘Vrouwen in de Griekse Oudheid’
door

drs. Hein van Dolen

OVERZICHT VAN DE TE BEHANDELEN ONDERWERPEN

De schepping van de vrouw en de gevolgen

Het huwelijk

Na de bruiloft

Dichtersessen

Liefde te koop

Vrouwen in het theater

Veranderingen: vrouwen in de latere oudheid

Waar mogelijk laat ik de antieke schrijvers aan het woord.

Het gaat vooral om de klassieke tijd, van Homerus tot de late oudheid. Daarom wordt de vrouw in de vroegchristelijke tijd niet besproken.

DE VROUW IN HET ANTIEKE GRIEKENLAND

DE SCHEPPING EN DE GEVOLGEN

In de mythologie van Grieken en Romeinen zijn er veel verhalen over het ontstaan van de kosmos en de geboorte of komst van de goden, maar er zijn betrekkelijk weinig verhalen over de schepping van de mens en nog minder over die van de vrouwen. Er werd verteld dat de sterfelijke wezens door de goden uit een mengsel van aarde, water en vuur werden geboetseerd. Daarna gaven de hemelbewoners aan een tweetal broers de opdracht om de nieuwe schepsels te voorzien van eigenschappen en kwaliteiten. Die broers waren bekende figuren: de oudste heette Prometheus een naam die 'hij die vooruit denkt' betekent, dit in tegenstelling tot zijn broer Epimetheus, die altijd achteraf, en dus te laat, nadacht. Welnu, Epimetheus vroeg of hij mocht beginnen en hij pakte de verdeling zo aan dat de soorten gevrijwaard werden van vernietiging door andere wezens. Vervolgens bood hij ze afweermiddelen tegen de seizoenen: om ze tegen de winterkoude te beschutten gaf hij ze een dichte vacht, en ook bescherming tegen de zomerse hitte. Hierna schoeide hij ze met hoeven en klauwen, en verschaftte hun allemaal het nodige voedsel. Maar ja, die Epimetheus was nu eenmaal niet erg verstandig, hij was veel te kwistig geweest met de uitdeling aan de redeloze dieren, waardoor er voor de mens niets overschoot. Zo stond de mens daar: naakt, zonder schoeisel, zonder bedekking en wapens. Zijn broer Prometheus begreep dat er snel een oplossing moest komen en hij zoon op een middel van behoud voor de weerloze mensen. Daarom stal hij het vuur uit de hemel, want zonder vuur kan niemand kennis vergaren of gebruiken. En zo kwam het dat de mens in bezit kwam van een goddelijk voorrecht en goed voorzien was voor al zijn levensbehoeften. Omdat hij deel had aan het goddelijke, leerde hij zijn stem gebruiken, woorden articuleren, huizen bouwen, kleren maken en voeding uit de grond halen. Om niet de prooi van de wilde dieren te worden zochten de mensen hun heil in samenwonen en stichtten ze steden. (Voor het verhaal: zie Plato *Protagoras* 320D-322 B). De fantasierijke fabeldichter Aesopus heeft er nog een grappige toevoeging bij bedacht: *Toen Prometheus de mensen had gevormd, heeft hij ze twee zakken omgehangen: een zak met gebreken van anderen en een zak met eigen gebreken. De eerste hing hij op de borst en de tweede op de rug. Het gevolg is dat wij, mensen, de tekortkomingen van anderen meteen zien, maar onze eigen fouten niet opmerken.*

Maar helaas kwam er een kink in de kabel. En ook daarin speelde dezelfde Prometheus een belangrijke rol. De mensen betreurden het dat zij bij het offeren aan de goden de lekkerste delen van het offerdier aan de goden moesten geven en Prometheus kwam met een oplossing: *Hij stalde alles uit, met de bedoeling Zeus te misleiden, want voor de mens legde hij stukken vlees en vette organen, wikkelde die in de maag van de koe met de huid als bedekking. Voor de goden legde de slimmerik het bleke gebeente neer, keurig gerangschikt en bedekt met een laag glimmend spek. Daarop liet hij Zeus, de vader van goden en mensen, een keuze maken. Stilletjes lachend, met zijn sluwe opzet steeds in gedachten, stelde Prometheus hem voor: 'Kies uit deze porties een die bij u in de smaak valt.' Toen Zeus met beide handen het glimmende spek had gepakt, vulde woede zijn hart, de gal kwam bij hem naar boven toen hij het bleke gebeente dat eronder zat verstoopt, ontdekte. Hevig geërgerd sprak wolkenverzamelaar Zeus: 'Prometheus, blijkbaar ben je nog steeds een meester in sluwheid.'* (naar Hesiodus, *Theogonie* vers 537-560)

Zeus zou geen oppergod zijn geweest als hij niet zijn strafmaatregelen nam. Prometheus werd aan de zuil die de hemelkoepel draagt met stevige kettingen vastgeklonken. Een adelaar met

machtige vleugels werd op hem afgestuurd om zijn lever op te vreten. Elke nacht groeide het orgaan weer aan, zodat de vogel overdag opnieuw alles kon wegpikken. Pas na verloop van 30.000 jaren kwam de held Herakles die de arend doodde met een pijlschot en daardoor Prometheus verlostte uit zijn verschrikkelijke lijden.

Maar ook de mensheid werd door Zeus gestraft. Tot op dat ogenblik bestond die mensheid uit louter mannen en Zeus dacht lang na hoe hij hen het gevoeligst kon treffen. 'Ik geef ze als boete voor dat vuur een vloek die eruit bestaat dat zij van vreugde worden vervuld, als zij die vloek omarmen', zei hij raadselachtig. Toen gaf hij zijn zoon Hephaestus opdracht uit aarde een meisje te kneden. Aan het mengsel moest hij een spraakvermogen en lichaamskracht geven. Haar mooie en jonge uiterlijk moest lijken op de onsterfelijke godinnen. De uillogige godin Athena schonk haar schoonheid en kleepte haar in een schitterend geborduurd jurk. Om haar hoofd plooidde ze een hoofddoek die prachtig versierd was, een wonder om te zien. Daaroverheen legde zij een gouden diadeem. Ook leerde ze haar het handwerk. Aphrodite moest gratie over haar hoofd uitstorten en gemene verleidingskunsten, en Hermes moest haar een hondse en gluisperige aard geven. Zo luidde de opdracht van Zeus en de goden gehoorzaamden hem. Haar naam was Pandora, omdat alle goden die op de Olympus wonen een bijdrage hadden gegeven: pan-dora betekent namelijk al-geschenk. Zij kreeg een doos of vat mee, dat noodlottig voor de mensheid zou worden...

Toen het werkstuk af was, stuurde Zeus zijn zoon Hermes met het geschenk naar de aarde. Hij moest het overhandigen aan Epimetheus. Die was, zijn aard getrouw, weer eens vergeten dat Prometheus hem nog zo gewaarschuwd had om nooit een cadeau van Zeus aan te nemen, maar het ogenblikkelijk terug te sturen, want het kon voor de mannen een plaag worden. Maar Epimetheus dacht er niet meer aan en nam het geschenk met beide handen aan.

Vroeger was het menselijke leven op aarde gevrijwaard van ellende, het harde zwoegen, en van de pijnlijke ziekten die dodelijk voor de mensheid kunnen zijn. Maar toen de vrouw het deksel van het grote vat had afgenomen, ontsnapte alles uit het vat: de rampen zwerven over de bewoonde wereld rond, ontelbaar veel, want vol onheil is de aarde en vol onheil de zee. Zo kwamen ziekten over de mensheid, soms overdag, soms ook 's nachts, geheel op eigen kracht. Geruisloos veroorzaken zij ellende voor de stervelingen. Alleen de hoop bleef achter in die 'ontoegankelijke woning', vlak onder de rand. Nog juist op tijd liet Pandora het deksel vallen, zoals wolkenverzamelaar Zeus had besloten. (Hesiodus, *Werken en Dagen*, 60 e.v.)

Doorgaans wordt dit als volgt verklaard: door toedoen van Pandora zijn er talloze rampen in de wereld gekomen, maar één ding kunnen we hiertegenover stellen en dat is de Hoop. Op deze manier heeft Aesopus het opgevat in zijn fabel *Zeus en het vat vol zegeningen*: *Zeus had alle zegeningen in een vat gestopt en dat aan een mens toevertrouwd. Deze wilde, nieuwsgierig als hij was, wel eens weten wat erin zat en hij deed het deksel open. Direct steeg alles op naar de goden. Voor de mensen bleef alleen de hoop achter die hun de ontsnapte zegeningen in het vooruitzicht stelt. De moraal ligt voor de hand: Hoop doet leven of Hoop is de staf van de wieg naar het graf.*

Anderen beweren het tegendeel. Pandora had zo het slechte met de mensheid voor dat ze alles liet ontsnappen, behalve nu juist de hoop, zodat de mensen helemaal geen hoop meer kunnen opvatten, want zelfs die wordt hun onthouden. We koesteren dan wel hoop, maar dat is ijdele hoop die nergens op gebaseerd is: de situatie van de mensen biedt geen perspectief op een beter leven.

Weer anderen vertalen het woord door 'voorgevoel': die bleef in de doos achter waardoor ons leven draaglijker wordt omdat wij, mensen, nu niet al van te voren ons bezorgd en druk hoeven te maken over het komende ongeluk. We weten immers niet wat ons boven het hoofd hangt.

Hoe het ook zij, de dichter Hesiodus vervolgt: *Uit Pandora is het hele geslacht van vrouwen afkomstig. Zij vormen een verschrikkelijke ramp als zij met de mannen samenleven. Ze zijn geen goed gezelschap voor mannen die tot hun verdriet arm zijn, maar wel voor de rijken. Zoals in dichte bijenkorven de werkbijen voedsel aan darren, die samen onheil veroorzaken, verschaffen, - die bijen zwoegen de hele dag tot zonsondergang, werken dag in dag uit en vergaren witte nectar, terwijl de darren veilig binnenblijven in hun veilige overdekte woning en hun maag volvreten met de kost die door anderen met veel inspanning is verzameld, - zo heeft Zeus die in de hemel dondert, de vrouwen als kwaad voor de mensheid geschapen. Zij beramen samen het kwaad dat smarten brengt. Maar hij heeft ook een tweede kwaad geschapen als tegenwicht tegen het goede: wie niet wil trouwen en de boosaardigheid van vrouwen wil mijden, bereikt de verderfelijke ouderdom zonder een zoon om hem te verzorgen. Hij lijdt weliswaar geen gebrek, maar na zijn dood wordt zijn bezit verdeeld onder zijn verre verwanten. Maar wie door het lot is voorbestemd om te trouwen, gesteld dat hij een verstandige vrouw huwt die betrouwbaar en zorgzaam is, hij krijgt hooguit een evenwichtige verdeling van goed en kwaad. Maar wie het ongeluk heeft een kwaadaardig schepsel te trouwen, wordt van binnen levenslang gekweld door de zorgen, zijn hart en geest kwijnen weg. Dit onheil is ongeneeslijk.* (Theogonie, 590-612) Het zal de lezer verbazen dat er wel het een en ander schort aan de biologische kennis van de dichter doordat hij de vrouwen gelijkstelt aan de darren en de mannen aan de werkbijen.

Misogynie

Met de uitspraken van Hesiodus is het eerste geluid afgegeven van de haat tegen vrouwen die zo kenmerkend zal blijven voor de Griekse maatschappij. Alsof hij er niet genoeg van krijgen, laat Hesiodus in een ander fragment horen: *Ja, dat is wel de grootste ramp die door Zeus geschapen is: de vrouwen. Zelfs al lijkt een vrouw enig nut te hebben voor haar man, in feite zal zij hem de grootste ellende bezorgen.* De leerdichter was niet zo wereldvreemd dat hij moest erkennen dat er ook goede vrouwen kunnen zijn (geweest), alleen doet zich dan wel het probleem voor hoe die goede vrouwen er gekomen zijn, als hun oermoeder Pandora zo in- en inslecht was.

Algemeen wordt beweerd dat het negatieve beeld van de vrouw zoals Hesiodus dat geeft, principieel verschilt van de vrouwenfiguren in *Ilias* en *Odyssee*. Daar kunnen vrouwen een belangrijke rol vervullen, Penelope bijvoorbeeld. Zij kreeg van haar man Odysseus op het moment dat hij wegvoer om zich aan te sluiten bij de strijders tegen Troje, het beheer over Ithaka, zolang hun zoon Telemachus nog minderjarig was: *Zorg jij voor alles hier in het paleis, verzorg mijn vader en mijn moeder, zoals je ook nu doet, maar doe dat nog meer als ik ver weg ben. Maar wanneer je ziet dat onze zoon de baardgroei krijgt, trouw dan met de man van je keuze en verlaat dit huis.* (Odyssee 18, 266-270). En over de moeder van Nausikaä, koningin Arete, staat geschreven: *Haar man eerde haar zoals geen andere vrouw op aarde wordt vereerd, van alle vrouwen die het huishouden van een man verzorgen. Zo hoog werd zij steeds in ere gehouden door haar geliefde kinderen, door Alkinoos zelf en door het volk dat tegen haar opkeek als tegen een godin en haar hartelijk begroette als ze door de stad liep. Zij is bepaald niet verstoken van wijs inzicht en zij beslecht de ruzies van mannen aan wie zij een goed hart toedraagt.* (Odyssee 7, 67-74). Het zou in de historische tijd trouwens ondenkbaar zijn geweest dat een ongetrouwd meisje als Nausikaä zo maar naar het strand ging om daar samen met haar dienaressen kleren te wassen en het balspel te beoefenen. We zullen bij de bespreking van het huwelijk in de heroïsche tijd nog zien dat de positie van Nausikaä als troonopvolgster zo heel anders was dan de gewoonte in latere eeuwen. Er zijn nog wel meer

verschillen. Als er een vreemdeling op bezoek kwam, werd hij door de vrouw des huizes of haar dochter in bad gedaan. *Intussen had de knappe Polykaste, de jongste dochter van Nestor, Telemachus in bad gewassen. Maar nadat zij hem gewassen had en ingesmeerd met glanzende olie, deed ze hem een mooie mantel om en een hemd aan. Zo kwam hij de badkamer uit, in uiterlijk gelijk aan de onsterfelijken.* (Odyssee 3, 464-468). De 'klassieke' preutsheid van de vrouwen is hier nog ver te zoeken.

Er zijn nog meer voorbeelden te geven van het zelfstandige optreden van de vrouwen in de Homerische tijd. Toch schemert ook bij hem zo nu en dan een houding door die wij op zijn zachtst gezegd niet als vrouwvriendelijk zouden betitelen. Al in het eerste boek van de *Odyssee* geeft Telemachus zijn moeder duidelijk te verstaan waar haar plaats is: *Ga naar je kamer en doe daar je werk, zoals weven en spinnen, en geef ook de dienaressen opdracht aan het werk te gaan. Het spreken is een mannenzaak, van ons allen, maar vooral van mij, want ik heb het hier voor het zeggen* (vers 356-359). Homerus schrijft erbij dat Penelope dit verstandige woord van haar zoon wel ter harte nam, maar hogelijk verbaasd was. Allicht... En wat te denken van de goede raad die Agamemnon in de onderwereld aan Odysseus geeft: *Jij moet in de toekomst niet te aardig voor je vrouw zijn. Vertel haar niet alles wat je te weten bent gekomen, maar zeg haar het een en verzwijg het ander.* (Odyssee 11, 441-443) Al eerder (427-429) had hij verkondigd: *Niets is zo verdorven, zo honds als vrouwen die zulke verschrikkelijk daden overwegen, zoals die vrouw heeft gedaan, een afschuwelijk misdrijf.* Maar zijn opmerking is begrijpelijk als we bedenken dat Agamemnon door zijn eigen vrouw Klytemnestra, toen hij na de verovering van Troje thuiskwam, op gruwelijke wijze in bad is vermoord. Iets minder voor de hand liggend is de uitspraak van de godin Athene, wanneer zij Telemachus aanspoort om vanuit Sparta weer naar huis te gaan en de zoektocht naar zijn vader te staken: *Dring aan op een spoedig vertrek zodat je je voortreffelijke moeder nog thuis aantreft. Haar vader en broers dringen er bij haar op aan om met Eurymachus te trouwen, want hij overtreft alle vrijers in geschenken en biedt de hoogste bruidsschat. Pas op dat ze niet je hele bezit uit huis meeneemt! Je weet toch hoe de vrouwen zijn. Zij doet er alles aan om het huis van haar nieuwe man te verrijken en denkt geen ogenblik meer aan haar kinderen uit een vorig huwelijk of aan haar gestorven wettige echtgenoot. Ga jij maar gauw en vertrouw alles aan een dienaar toe, op wie je volledig kunt bouwen, totdat de goden jou een achtbare vrouw zullen laten vinden.* (Odyssee 15, 15-26)

Maar het is niet te loochenen dat de vrouwen in de gedichten van Homerus gerespecteerd worden en zelfstandig kunnen optreden. Toch was hij niet maatgevend, want het voorbeeld dat Hesiodus als eerste vrouwenhater had gegeven, werd nagevolgd door tal van schrijvers en dichters die er nog een schepje bovenop deden. Het zijn uiteraard zonder uitzondering mannen die zich op deze manier laten gaan of de lachers op hun hand proberen te krijgen. Een van hen was Semonides aan wie de volgende graag geciteerde uitspraak werd toegeschreven: *Er zijn maar twee dagen waarop je vrouw je een genoeg kan doen: de trouwdag en haar sterfdag.* Verder heeft hij een lijst van acht verschillende soorten van vrouwen opgesteld welke door hem bijna allemaal met dieren worden vergeleken. Van de dichter weten we weinig af, behalve dat hij uit Samos kwam, op het eilandje Amorgos heeft gewoond en waarschijnlijk in de tweede helft van de 7^e eeuw leefde. De slons wordt door hem vergeleken met een borstelige zeug, de uitgekookte vrouw met een sluwe vos, de hondsbrutale en eigenzinnige uiteraard met een hond, de luie en vraatzuchtige met klei, de humeurige met de zee, de sikkeneurige met een teef, de hooghartige met een paard, en de boosaardige met een aap. Er is maar één soort dat deugt en dat is de vrouw die met een bij wordt vergeleken: *Zij is de enige vrouw aan wie geen nadeel kleeft. Met haar krijgt het leven meer waarde omdat ze voor haar man beroemde zoons zal baren, en tot op haar oude dag met hem in liefde samenleeft. Zij voelt zich bij de andere vrouwen die alleen maar over de liefde praten, niet*

thuis en is zelf het deugdzaamst, je kunt je geen groter goed wensen. De rest is door de ingreep van Zeus voor elke man een blijvende ramp (vers 83-95). Er is wel gedacht dat zo'n scheldkanonnade deel uitmaakte van een *agoon* of wedstrijd tussen mannen en vrouwen die in het openbaar plaatsvond bij wijze van volksvermaak. In de komedie *Lysistrata* komt iets dergelijks voor. Daar hebben de vrouwen de Akropolis-burcht bezet, omdat in het Parthenon de schatkist van de staat werd bewaard. De vrouwen vonden dat er te veel geld werd uitgegeven aan de oorlog en verschansten zich achter de muur. Nu komen de oude mannen met brandende fakkels aangerend om de vrouwen, die hen met kruiken vol water staan op te wachten, voor eens en voor altijd mores te leren:

Vrouwen (tot de mannen)

Wat moet dat daar, gemeen gespuis, laat horen!
Geen man die deugt of goden vreest, haalt zoiets in zijn hersens.

Mannen

Wat ziet mijn oog, wat speurt mijn blik? Ik kan het niet geloven!
Daar staat warempel bij de poort een vrouwenregiment klaar.

Vrouwen

Je knijpt 'm als een ouwe dief. Zijn we soms wat te talrijk?
En toch is wat je ziet, nog niet een kleine fractie.

Mannen

Hé buurman, kijk, dat kan toch niet. Die hebben veel kapsones!
Neem dit stuk hout en sla erop. Dat was al eerder nodig

Vrouwen

Dan zetten wij de waterkan hier op de grond. Zo hebben
ook wij de handen vrij voor handgemeen en knokpartijen.

Mannen

Een ouderwetse klap of twee, gegeven op hun kanis,
doet wonderen, verdomd, je zult ze niet meer horen kikken.

Vrouwen

Nou, kom dan op en sla me maar. Ik sta hier klaar. Maar weet wel
dat daarna nooit meer een andere teef je ballen af kan knijpen.

Mannen

Als jij je mond niet houdt, sla ik de rimpels uit je tronie.

Vrouwen

Raak jij alleen maar met je pink me aan, dan zal ik jou eens...

Mannen

Als ik mijn hele vuist gebruik, wat heb ik dan te vrezen?

Vrouwen

Ik ruk de longen uit je lijf en rijt je darmen open.

Mannen

De uitspraak van Euripides is niet te overtreffen:
'de vrouwen zijn de ergste soort, door goden ooit geschapen.'

Vrouwen (tegen elkaar)

Het lijkt me nu de hoogste tijd de kruiken om te kiepen.

Mannen

Waarom heb jij dat water daar, jij godvergeten schepsel?

Vrouwen

Waarom heb jij die fakkels dan? Ga jij jezelf cremeren?

Mannen

Ik zal met al dit aanmaakhout die wijven laten fikken.

Vrouwen

Jouw vuurtje zal ik al te graag met bakken water blussen,

Mannen

Doof jij mijn houtvuur uit?

Vrouwen

Let jij maar op mijn woorden.

Mannen

Ik denk dat ik jou direct maar eens ga braden

Vrouwen

Als jij wat zeep hebt meegebracht, maak ik voor jou een sopje.

Mannen

Stop jij me dan in bad, stuk vuil?

Vrouwen

Gezellig met zijn tweetjes.

Mannen

Wel, heb je ooit zoiets gehoord?

Vrouwen

Ook ik heb recht van spreken.

(Aristophanes, *Lysistrata*, 350-379)

Zojuist viel de naam van de tragedieschrijver Euripides. Hij is de kampioen geworden van de vrouwenhaters. De berichten uit de oudheid spreken hierover duidelijke taal, hij was de man, die zelf geen hartstocht had, maar zich de haat van alle mannen op de hals haalde door te schelden op de vrouwen [...] op het laatst hebben de Lotsgodinnen hem vernietigd door de wrede honden op hem af te sturen. Een ander schreef: Euripides had een grote antipathie tegen bijna alle vrouwen. Of hij meed hun gezelschap vanwege zijn natuurlijke neigingen of omdat hij zelf twee vrouwen tegelijk had (want dat was volgens de Atheense wet geoorloofd) en zij hem het leven als echtgenoot afgrijselijk maakten. (Aulus Gellius, *Attische Nachten* 15,20). Vreemd genoeg gold hij ook wel als een man die gek op vrouwen was. Toen iemand tegen Sophokles zei: Euripides is een vrouwenhater, antwoordde Sophokles: Ja, in zijn tragedies. Maar als hij in bed ligt, is hij een liefhebber. (Athenaios, *Deipnosophisten* XIII, 557,b). In elk geval was Euripides goed op de hoogte van het dagelijkse leven van de vrouwen. Hij wist dat mannen gauw in slaap vallen als ze van een feestje terugkeren terwijl vrouwen dan nog tijd nodig hadden om naar bed te gaan: *Mijn man lag al te slapen, zijn speer hing aan de wand [...] met een lint bond ik mij haarvlecht op en keek in de glanzende diepte van mijn gouden spiegel, klaar om naar bed te gaan.* (*Hekabe*, 920-927) De tragicus was ervan op de hoogte dat bevallingen pijnlijk waren, dat dochters dan het beste door hun moeder kunnen worden bijgestaan en dat vrouwen na het baren onverzorgd en afgetobd zijn.

De berichten zijn voornamelijk gebaseerd op uitlatingen van zijn hoofdrolspelers. Zinnen als *Vrouwen zijn de beste raadgevers van slechte zaken, vrouwen zijn een bron van ellende, slimme vrouwen zijn gevaarlijk, stiefmoeders deugen nooit, vrouwen in de bovenlaag zijn begonnen met overspel, vrouwen gebruiken liefdeselixirs en drankjes met slechte bedoelingen* en ga zo maar door. Natuurlijk gaat het niet aan om die uitspraken op het conto van de auteur te schrijven, maar in de oudheid dacht men er anders over. Vooral een beruchte passage uit de tragedie *Hippolytus* gold als symptomatisch.

Hippolytus

Zeus, waarom hebt u zo 'n namaaksel – een plaag voor de mensheid –

*als de vrouwen een plaats in het zonlicht gegeven?
 Als u het mensengeslacht wilde vermenigvuldigen,
 hoefde u dit toch niet uit de vrouwen te laten komen?
 Maar u had mannen in uw tempels, in ruil voor
 brons of ijzer of massief goud,
 zaad voor hun nageslacht moeten laten kopen, ieder tegen een bij zijn stand
 passend bedrag, en hen in hun huis moeten laten wonen
 als vrije mannen, zonder vrouwen.
 En als we nu zo 'n stuk verdriet in huis willen
 halen, betalen we er een familievermogen voor.
 Hiermee wordt duidelijk hoeveel kwaad de vrouw betekent:
 want de vader die haar heeft verwekt en grootgebracht, geeft
 een bruidsschat toe om die ellende uit huis te werken.
 En wie dat onkruid in huis haalt,
 is verrukt en behangt met mooie juwelen
 zijn aanbeden duivelin en met dure kleren. Hij slooft zich uit,
 die arme man, terwijl hij zijn familiebezit verspilt.
 De geringste problemen heeft de man die met een grote nul is getrouwd. Toch is
 het niets, zo 'n vrouw, die thuis maar wat zit te suffen.
 Maar van een slimme vrouw gruw ik. Ik wens dat er in mijn huis nooit
 eentje zal komen die meer vernuft heeft dan het een vrouw betaamt.
 Want de Cyprische (=Aphrodite) broedt eerder onheil uit
 bij de slimme vrouwen en een onbenullig mens
 is door haar gebrek aan verstand gevrijwaard tegen lichtzinnigheid.
 Een dienstmeid zou geen toegang bij een vrouw mogen hebben,
 alleen dieren die bijten, maar niet kunnen praten, moeten bij haar
 in huis zijn zodat ze niemand zou kunnen aanspreken
 en van anderen ook geen weerwoord kan krijgen.
 Maar nu smeden slechte vrouwen binnenshuis slechte
 plannen en dienaressen brengen die naar buiten. [...]
 Naar de hel met jullie. Ik zal er nooit genoeg van krijgen
 vrouwen te haten, ook al zegt men dat ik er steeds weer over praat,
 want zij blijven toch ook altijd even slecht.
 Óf iemand moet ze nu leren deugdzaam te zijn,
 óf hij moet toelaten dat ik altijd tegen ze aan schop.*

(Euripides, *Hippolytus*, 616 e.v.)

Er is naar verklaringen gezocht voor deze misogynie. Psychologen vonden het een onweerlegbaar bewijs dat de Griekse mannen zich de minderen voelden van de vrouwen, zij waren als de dood dat vrouwen het voor het zeggen kregen en hun leven gingen bedisselen. De irrationele angst komt ook tot uiting in het feit dat vrouwen vaak met slaven werden vergeleken. Het was ook een obsessie van Atheense mannen dat ze door hun vrouwen vergiftigd konden worden, er zijn heel wat voorbeelden van vrouwen die ter dood veroordeeld werden vanwege de beschuldigingen van gifmoorden of hekserij. Anderen duiden het maatschappelijk: de mannen moesten buitenshuis zo hard werken, vooral op het land, terwijl de vrouwen maar thuis zaten te niksen. Zij lieten zich maar bedienen en hun mannen werkten zich in het zweet. De les die Hesiodus had gegeven, was zeker niet vergeten.

Geduchte vrouwen

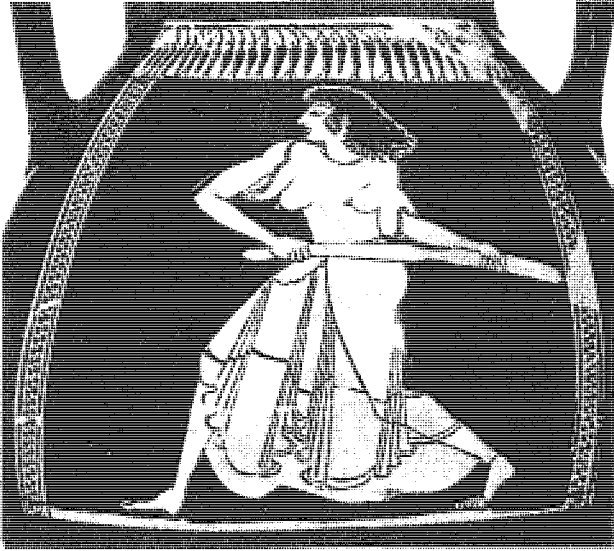
Volgens de Grieken leefde in het hoge noorden, aan de zuidkust van de Zwarte Zee of op de Kaukasusbergen, een volk van vrouwen dat zeer krijgshaftig was. Zij duldden geen enkele man in hun rijk. Ieder voorjaar trokken ze erop uit om bij de naburige volkeren mannen weg te halen en zich door hen te laten bevruchten. De jongens die geboren werden, werden of meteen gedood of zo verminkt dat ze nooit konden vechten, en de meisjes werden opgeleid tot Amazonen. Ze moesten hun maagdelijkheid bewaren totdat zij drie mannelijke vijanden hadden gedood. Wanneer ze de puberleeftijd bereikten, werd de rechterborst weggebrand waardoor ze de bogen gemakkelijker konden hanteren. Het woord Amazonen werd afgeleid van *a-mazos*, borstloos. Zo worden ze overigens nooit in de beeldende kunst weergegeven. Zij streden te paard met een boog, een speer of dubbele bijl en een klein, halvemaaanvormig schild. Soms hadden ze een oosterse broek aan. Hun helmen, kleren en gordels waren genaaid van de huiden van wilde beesten. In de Griekse literatuur spelen de Amazonen een belangrijke rol. Zij komen al in de *Ilias* voor, waar ze 'tegen mannen opwegend' worden genoemd, en vanaf de zevende eeuw v.C. werden ze een zeer geliefd thema voor beeldend kunstenaars, op vazen en vooral reliëfs van tempels, de zogeheten Amazonomachieën. Onveranderlijk worden ze daarop door de mannen verwond, gedood of in ieder geval verslagen, en dat gold dan als een symbool van de overwinning van de (mannelijke) beschaving op de (vrouwelijke) barbarij, en tevens als bewijs van de mannelijke superioriteit. Een van de bekendste verhalen is de strijd tussen Achilles en Penthesileia. Zij was de koningin van de Amazonen en kwam haar bondgenoot koning Priamus te hulp. Achilles die haar aanvankelijk niet als vrouw herkende, wist haar te doden en trok daarna de helm van haar hoofd. Toen hij het prachtige gezicht van Penthesileia zag, werd hij prompt verliefd en bedreef alsnog de liefde met haar lijk.

Of dit oorlogzuchtige vrouwenvolk ook in werkelijkheid heeft bestaan, is maar zeer de vraag. Het kan natuurlijk een reminiscentie zijn aan een vroeger matriarchaat in Klein-Azië. Herodotus vertelt dat de Amazonen een verbintenis aangingen met de Skythen en zo de voorouders werden van de Sarmaten of Sauromaten in Zuid-Rusland. (Boek IV, 110-117)

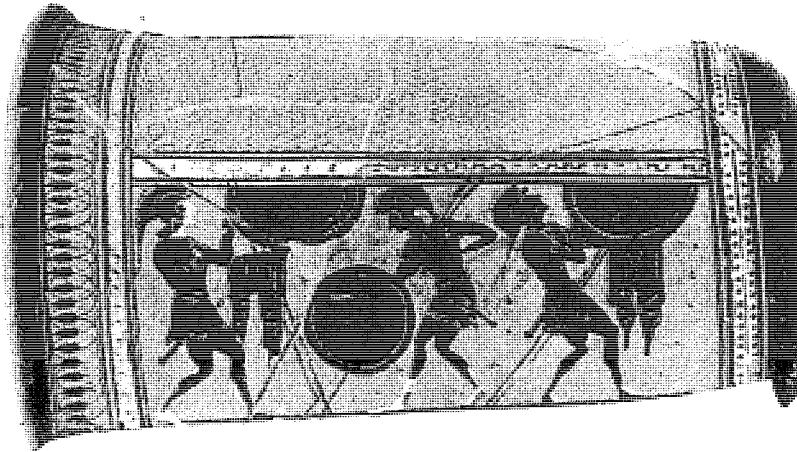

Amazon aiming her spear at the genitals of a Greek warrior.

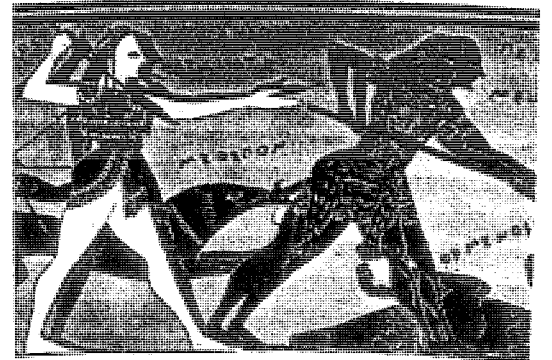
Angry woman on the attack
(against Heracles, who is on
the other side).

Woman attacking Orpheus.

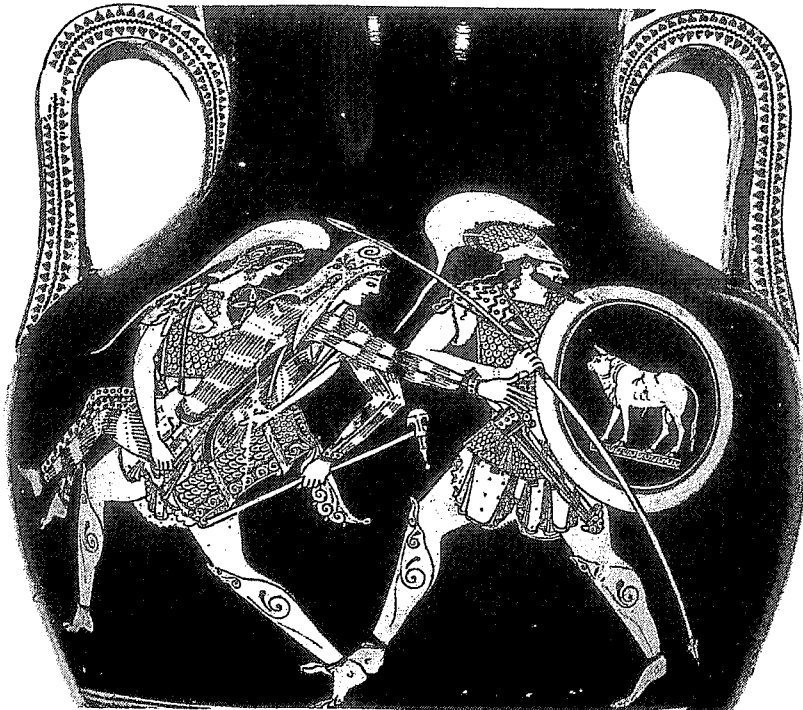

5. Amazonen die zich wapenen (ca. 510). Athene, Nationaal Archeologisch Museum, epinètron, 2184.

ATALANTA

6. Theseus tilt een amazone op (ca. 510). Parijs, Louvre, amfoor, 197. Foto: Musées Nationaux.

HET HUWELIJK

HOMERUS

Vooraf: het huwelijk was een goddelijke aangelegenheid waarover Zeus (die zelf bepaald geen toonbeeld van echtelijke trouw was) waakte en waarop de goden jaloers waren. Zo zegt Penelope tot Odysseus: *De goden zijn de oorzaak van ons lijden omdat zij ons misgunden bij elkaar te blijven om van onze jeugd te genieten en samen de drempel van de ouderdom te bereiken* (23, 210-212). Odysseus had al eerder tegen Kalypso gezegd: *Machtige godin, neem het mij niet kwalijk, want ik ben me heel goed bewust dat de verstandige Penelope bij jou onderdoet als men naar schoonheid en lichaamsbouw zou kijken. Zij is immers een sterveling en jij bent onsterfelijk en blijft eeuwig jong. Maar toch verlang ik er dag in dag uit naar om naar huis te gaan en mijn thuiskomst te beleven* (5,214-220). En het ideaal van een volmaakt huwelijk werd aldus geformuleerd: *Doch u mogen de goôn al wat in uw hart gij u toewenscht, geven, een man en een huis, en een goede eendracht u beschikken; want daar is dan dit uitnemender niets en gewenschter dan wanneer eenstemmig van roerslen een man en een vrouw samen bewonen hun huis.* (6,180-184 in de vertaling van P.C. Boutens)

De huwelijken werden in de tijd de Homerus beschrijft, gesloten om banden aan te gaan tussen de machtige families waarvan beide partijen konden profiteren.

Er waren twee vormen: ofwel de nieuwe echtgenoot bracht zijn bruid naar zijn huis. In dit geval werden geschenken uitgewisseld. Hij had eerst contact opgenomen met de aanstaande schoonouders. Dezen stelden de dag van het huwelijk vast en bepaalden de 'koopprijs', meestal een aantal grote of kleine veedieren, maar ook andere giften. Het bijvoeglijk naamwoord dat bij een huwbaar meisje past, is *alphesiboios*, 'runder-opbrengend'. Het kwam ook voor dat de ouders aan hun dochter een bruidsgeschenk meegaven. Waarschijnlijk was dit een latere vorm van huwelijkssluiting. Een bijvrouw kon eveneens met vee gekocht worden. Koning Laërtes had ooit de nauwelijks volwassen Euryclea (die later huishoudster van Penelope zou worden en voedster van Telemachus) voor de exorbitante prijs van twintig koeien aangeschaft. Normaal was om vier koeien te 'betalen'. Nadat ze in het paleis was gekomen, koesterde hij voor haar evenveel respect als voor zijn echtgenote, *maar hij ging nooit met haar naar bed om ruzie met zijn vrouw te vermijden.* (*Odyssee* I, 433).

In de hoop om geschenken te krijgen drongen de vader en de broers van Penelope erop aan dat zij de kandidaat zou uitkiezen. Penelope zelf had al de aankondiging gedaan waarop de vrijers naar huis gingen om cadeaus te halen. In dit geval waren dat geen koeien, maar een lange, prachtig geborduurde jurk, voorzien van twaalf sluitspelden, halssnoeren, en oorhangers. Toch werd een tweede huwelijk niet erg gewaardeerd. In 23, 148-153, staat: *Zo spraken verschillende mensen die buitenshuis stonden te luisteren: 'Hoor nou eens, iemand is er dan toch in geslaagd met onze veelbegeerde vorstin te trouwen. Hoe durft ze! Ze kon het niet opbrengen om het grote paleis van haar wettige echtgenoot tot het einde toe te beheren, totdat hij thuiskwam.'*

Soms was een vrouw in de oorlog veroverd, zoals Briseïs, de 'bedgenote' van Achilleus. Zij zou later wettig met hem zijn getrouwd als hij niet in de strijd was omgekomen.

Daarnaast kon een huwelijk gesloten worden tussen een held, die onderweg was, met een prinses. Hij ging dan bij haar in het paleis wonen. Hij werd aangelokt door het uitzicht om mettertijd de vader van de bruid op te volgen en soms huwelijken vaders hun dochter uit aan een belangrijke strijder om hem als bondgenoot te krijgen. Vaak hield de vader een wedstrijd tussen de huwelijkskandidaten in zang, dans, welsprekendheid, etiquette en sport, met de bedoeling om de sterkste en slimste schoonzoon te krijgen. Dit is Odysseus in Sparta overkomen die mee moest doen aan een hardloopwedstrijd om Penelope voor zich te winnen.

Later zou Penelope zelf beslissen om te trouwen met de overwinnaar in de wedstrijd met het boogschieten. Ook later bleef deze gewoonte in zwang. Herodotus vertelt over de actie van Kleisthenes, koning van Sikyon, om zijn dochter aan de man te helpen. (Boek VI, 126-131) Doorgaans maakte Homerus geen melding van de wensen van de bruid, maar Nausikaä lijkt inspraak te hebben gehad, ondanks de pogingen van haar mannelijke verwanten om haar te beïnvloeden. In elk geval zou zij in haar vertrouwde omgeving blijven, terwijl haar man een vreemdeling was. Zij zou zelfs koningin worden terwijl ze toch verschillende broers had. Dit is ook Helena (die twee broers had) overkomen. Menelaus was daarom vastbesloten Helena terug te winnen en uit Troje te halen omdat hij de Spartaanse troon wilde behouden. Om dezelfde reden kon hij haar niet doden na de verovering van Troje. Volgens de geruchten zou hij dit ook nagelaten hebben omdat zij, op het moment dat hij met getrokken zwaard op haar afkwam, 'de appels van haar borsten', zoals de dichter zegt, ontblootte. En tegen zoveel vrouwelijk schoon bleek hij niet bestand te zijn. In de *Odyssee* leidt zij een braaf huwelijksleven samen met Menelaus.

Het bruiloftsmaal werd door de vader aangericht. Hij liet dan zijn beste vee, 'zwijnen met glimmend witte tanden,' slachten. Tijdens het diner werd gedanst, muziek gemaakt en werden cadeaus aangeboden. Na afloop vertrouwde de vader zijn dochter toe aan de bruidegom. Zij droeg op deze hoogtijdag een rijkversierd bruiloftskleed dat haar soms door haar nieuwbakken echtgenoot was geschonken. Helena had aan Telemachus bij zijn bezoek aan Sparta een zelfgemaakte jurk voor zijn toekomstige bruid cadeau gedaan met de woorden: 'Dit is een aandenken van de handen van Helena', wel wetend dat deze informatie de waarde van het geschenk verhoogde. Het was de gewoonte dat de bruid de uitzet meenam, evenals een stel kleren voor haar man. Er wordt nergens uitdrukkelijk geschreven dat de jonge vrouw maagd moest zijn zodat het lijkt alsof het verlies van de maagdelijkheid haar niet zo zwaar werd aangerekend als in latere tijden het geval zou zijn.

Eenmaal getrouwd kreeg de vrouw de zorg voor het huishouden. Ze hield de voorraden bij die in speciale kamers waren opgeslagen en beheerde de sleutels van allerlei vertrekken. Het belang van de echtgenote in de homerische maatschappij blijkt onder meer uit het feit dat, zoals eerder gezegd, Odysseus bij zijn vertrek naar Troje aan Penelope het bestuur over zijn rijk overliet, zolang hun zoon minderjarig was. Agamemnon deed hetzelfde bij Clytaemnestra, alleen had dit voor hem fatale gevolgen.

Latere tijden

ATHENE

Het huwelijk werd voorafgegaan door de zogeheten *enguësis*, een mondelinge overeenkomst tussen de aanstaande schoonzoon en de vader, broer of grootvader van zijn bruid, bekrachtigd door een handdruk en in aanwezigheid van getuigen. De gebruikelijke prijs, die de ouders meegaven, was één talent. De vrouw was daarbij niet aanwezig, laat staan dat om haar toestemming werd gevraagd, en ze wist dan ook niet met wie ze zou trouwen. Bij hoge uitzondering mocht zij meebeslissen, zie Herodotus VI, 122. Voor de dochters van arme, verdienstelijke burgers betaalde de Atheense staat de bruidsschat.

De bruid was maagd. Volgens een wet van Solon was de vader zelfs verplicht om zijn dochter als slavin te verkopen als zij haar maagdelijkheid vóór het huwelijk had verloren. Zij was zestien jaar oud, soms jonger. De man was 30, Aristoteles raadde voor echtgenoten zelfs de leeftijd van 37 aan. De reden was dat hij met al zijn ervaring zijn nieuwe vrouw kon vormen. De wijsgeer Democritus adviseerde om een vrouw haar verstand niet te laten ontwikkelen, want dat kon vreselijke gevolgen hebben. En Menander kwam met de volgende uitspraak: *Hij die zijn vrouw leert lezen en schrijven is niet wijs, hij voegt gif toe aan een gevaarlijke adder.*

Niet voor niets was het woord voor echtgenote *damar*, dat afgeleid was van het werkwoord voor 'bedwingen'.

Het was niet toegestaan een directe verwant te huwen, wel een neef of een oom of de halfbroer, tenminste als die van dezelfde vader was. Een man (burger) moest met een medeburgeres trouwen en zeker niet met een vreemdelinge, want dan liep hij het risico een boete van 1000 drachmen te moeten betalen, terwijl de vrouw als slavin werd verkocht. 'Huw bij voorkeur een vrouw die bij je in de buurt woont' (*Werken en Dagen*, 700), had Hesiodus al gezegd en de wijze Pittakos zei het op zijn manier: 'Drijf de tol voort die op je lijn staat.' Hij bedoelde ermee dat een meisje van dezelfde sociale status moest worden uitgekozen. Aan endogamie (trouwen binnen dezelfde sociale status) werd de voorkeur gegeven.

Men trouwde in de wintertijd en bij voorkeur bij volle maan. Het feest duurde drie dagen en betekende voor de bruid het hoogtepunt in haar bestaan.

De eerste dag werd aan offers besteed, aan Hera als beschermster van het huwelijk, en aan de maagdelijke Artemis aan wie het meisje haar poppen (mét kleertjes), gordel, haarnetje, tamboerijnen en een lok haar wijdde om aan te tonen dat zij definitief afscheid nam van haar meisjestijd. Vriendinnen kwamen langs met geschenken, vooral een lampetkan die *loutrophoros* of *lebes* heette en bedoeld was om water te bevatten voor de rituele wassing, met het oogmerk de vruchtbaarheid te bevorderen. Soms werd zo'n kan ook als grafgeschenk meegegeven, voor de lijkwassing, en wel aan meisjes die vóór de huwbare leeftijd waren gestorven en 'bruid van Hades' waren geworden. Op de tweede dag werd een krans van laurierbladeren, omwonden met wollen draden, aan de deur gehangen. Dan vond ook het bruiloftsmaal plaats, dat bekostigd werd door de vader van de bruid en het gebeurde in zijn huis. Dit was de enige gelegenheid dat mannen en vrouwen samen aten. De bruid droeg een krans op het hoofd, had sloffen aan (misschien vergelijkbaar met de sloffen op de schilderijen van de Hollandse meesters) en deed tijdens het eten haar sluier af. Er werden sesamkoeken en kweeperen gegeten, die de vruchtbaarheid ten goede kwamen. Van het offerdier, dat bij deze gelegenheid werd geslacht, was de gal verwijderd zodat er geen bitterheid in het huwelijk zou komen. Naakte jongens van wie de beide ouders nog leefden (*amphithaleis*) liepen met korven vol brood rond en herhaalden steeds: 'Ik heb het kwaad ontvlucht en het betere verkozen.' Zulke jongens waren door het lot uitverkoren (zij kregen ook de eervolle opdacht om in Olympia met een gouden mes de olijftakken af te snijden, waarmee de kampioenen werden bekranst). De avond tevoren hadden zij bij de bruid geslapen, om hun te laten delen in hun geluk.

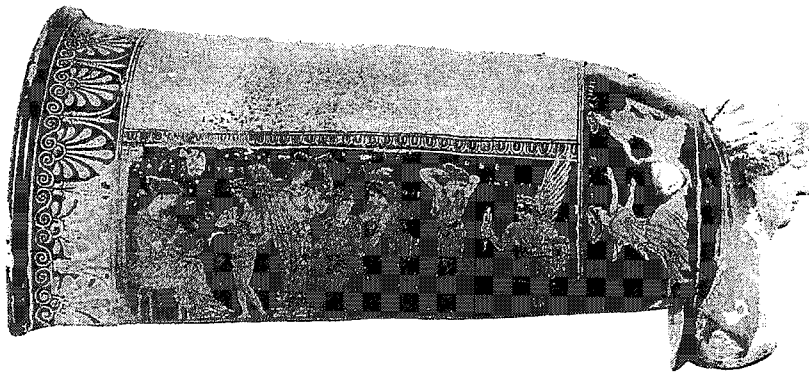
Na de maaltijd kwam de optocht per kar naar het huis van de bruidegom. Voorop liep degene die de weg aanwees, er werden fakkels megedragen die het kwaad heetten af te weren en van nut waren vanwege de duisternis, en onderwijl werden *hymeneën* of bruiloftsliederen gezongen, terwijl hobospelers hun muziek lieten horen. Soms ging men te voet.

Op de plaats van bestemming aangekomen leidde de echtgenoot zijn nieuwe vrouw om de haard, terwijl de aanwezigen met dadels, vijgen, noten en muntjes strooiden. Dat werd ook gedaan als er een kind was geboren of als er een nieuwe slaaf of slavin in de woning kwam. Op symbolische wijze werd daarmee aangegeven dat de bruid bezit van haar man was geworden. Daarna gingen beiden in de slaapkamer. Een portier hield de wacht, mede om de vrouwen tegen te houden die op het geschreeuw van de bruid wilden afkomen en hem flink uitscholden wanneer hij hen niet toeliet. Een prettige ervaring was de eerste huwelijksnacht niet (vergelijk het advies van Victoriaanse moeders aan hun dochter: 'Close your eyes and think of England'.) Deze nacht werd ook wel de 'nacht der geheimen' genoemd. De deurwachter had een doekje voor het bloeden neergelegd en liet dat na afloop zien. De vriendinnen hieven in alle vroegte een lied aan om het paar te wekken. En daarmee werd deze feestdag besloten.

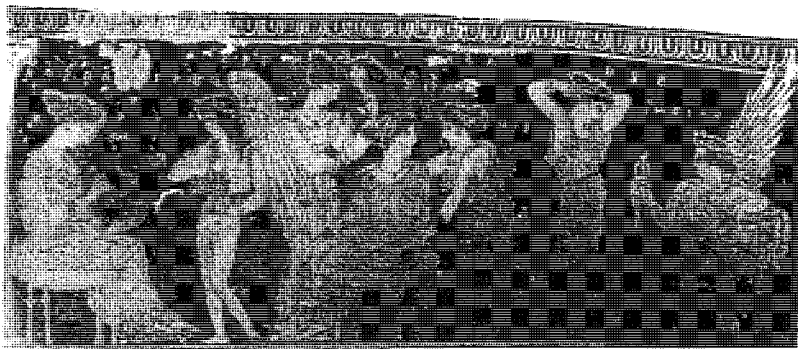

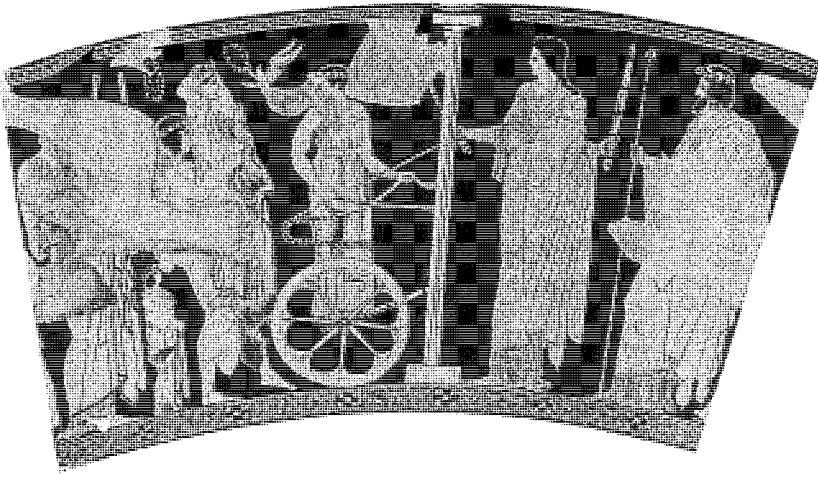
Wegführung der Briseis. Vasenbild.

Hier führt Agamemnon selbst die sich verhüllende Briseis in sein (durch den Sessel links angedeutetes) Zelt, der Herold Talthybios, die Hand in sorgenvoller Geberde erhoben, und Diomedes, als der Agamemnon besonders ergebene Held hier hinzugefügt, folgen. Letzterer, neben dem das freie Feld andeutenden Baum, sieht sich unmutig nach dem Zelt Achills um.

Mythische huwelijken (ca. 420). Athene, Nationaal Archeologisch Museum, epinètron, 1629. Onder: details.

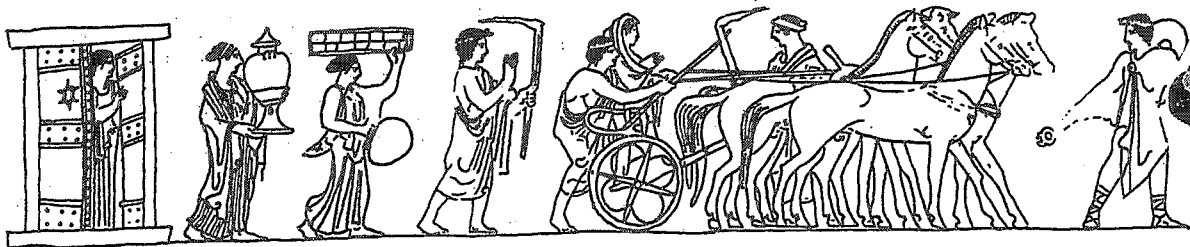
.. Met steun van haar echtgenoot bestijgt de bruid de wagen (ca. 430). Antikenmuseum Berlijn, Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, *loutrophoros*, F 2372 (in Furtwängler, *La collection Sabouloff*, afb. 58). Foto: Lissarrague.

Bruilofsstoet (ca. 460). Parijs, Louvre, *puxis*, L 55. Foto: Musées Nationaux.

Huwelijksgeschenk (ca. 450). Kopenhagen, Nationaal Museum, *lebes*, A 9165. Foto: Lennart Larsen.

De huwelijksstoet (ca. 430). *Puxis*. Londen, British Museum.

Van deur tot deur (ca. 460). *Puxis*. Naar Pfuhl, afb. 580.

Op de derde dag kwam de vader van de bruid met speciale cadeaus: manden, spinkorven en een juwelenkistje. Waarschijnlijk werd dan ook de bruidsschat overhandigd.

Doel van het huwelijk

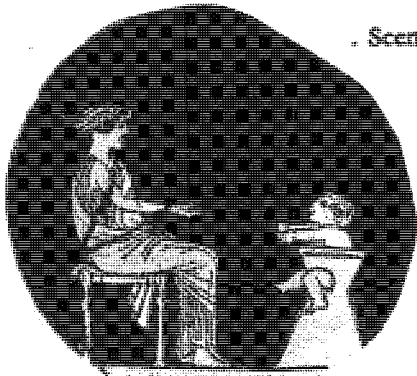
Het centrum van het bestaan was de *oikos*, de familie, bestaande uit vrije mensen en slaven. De man (of, als hij was gestorven, de oudste zoon) was de heer des huizes, hij had zeggenschap over allen. Hij hield overdag de deur van het vrouwenvertrek op slot en was dan zelf niet thuis. Het gold als ongepast wanneer een vrouw aan de deur stond. Er was maar één toegang tot de straat en volgens Aristoteles was het bij de wet verboden om een vensteropening aan de straatkant te hebben. Vrouwen werden trouwens geacht zo netjes binnenshuis te blijven dat zij zich uit schaamte zelfs niet lieten zien aan de mannelijke gezinsleden en huisgenoten. Slechts bij familiefeesten, bijvoorbeeld huwelijken, bij begrafenissen en bij sommige religieuze feesten, zoals de Panathenaeën en de Thesmophoriën, kwam ze deur uit, en dan steeds met een chaperonne. Bij de minder draagkrachtige gezinnen gingen de meisjes dagelijks water halen uit de stadsbronnen. Het doel van het huwelijk was het verkrijgen van mannelijke nakomelingen. Daardoor werd het familiebezit behouden en was ook de familiecultus, de verering van de voorvaderen, verzekerd. Ook konden de zonen zorgen voor de oude dag van hun ouders. De grootste angst was dat de *oikos* zou uitsterven. Als een vrouw onvruchtbaar bleek, kon ze verstoten worden. Was de man steriel, dan was een buitenechtelijke relatie mogelijk en werd een oom of een ander ingeschakeld voor de bevruchting, terwijl ook adoptie steeds gebruikelijker werd. Van liefde en verliefdheid is geen sprake, *Weet je waarom ik met je ben getrouwd en waarom je ouders jou aan mij hebben gegeven? Zonder probleem zouden we een andere persoon hebben gevonden om met mij het bed te delen, dat is zeker. Maar na eerst goed nagedacht te hebben, ik over mezelf en je ouders over jou, om de beste partner te nemen voor mijn huis en de kinderen, heb ik jou gekozen, zoals je ouders mij hebben gekozen uit verschillende kandidaten.* (Woorden van Isomachos, in Xenophons *Oikonomikos*, tegen zijn veertienjarige vrouw). Slechts bij hoge uitzondering werd verteld dat een man van zijn vrouw hield. Xenophon (*Symposion* VIII, 3) noemt de man bij name: *Nikeratos, die met oprechte liefde van zijn vrouw houdt en op dezelfde wijze door haar wordt bemind.* Alleen uit de teksten op grafmonumenten spreekt de genegenheid. Op een tombe in Piraeus (4^e of 3^e eeuw) staat: *Chairestrate ligt in dit graf. Toen zij nog leefde, hield haar man van haar. Toen ze stierf, was hij bedroefd.* Bij rechtszaken was het niet ongevoel als de aangeklaagde aan het einde van zijn verdediging zijn vrouw en kinderen liet optreden om zodoende het medelijden van de jury op te wekken.

De combinatie van het huwelijk met seksuele lust gold als ongepast. Het lijkt of vrouwen zich nooit helemaal uitkleedden om de daad te bedrijven. Wanneer gebleken was dat een oudere broer al zonen had gekregen, zagen de andere jongens vaak af van een huwelijk. Menander noemde het huwelijk dan ook een noodzakelijk kwaad. Toch zijn er uitspraken, van Aristoteles bijvoorbeeld, waarin de echtverbintenis werd gekenmerkt door wederzijdse toewijding en respect. In de openbaarheid traden de mannen niet met hun vrouw op. Die rol was eerder aan de nader te bespreken hetaeren toebedeeld: zij verhoogden het aanzien van hun begeleiders en waren een uiterlijk teken van welstand.

Stel dat de vader was overleden en er waren geen mannelijke nakomelingen, dan moest de erfdochter een verbintenis aangaan met het naaste mannelijke familielid. Was ze al getrouwd, dan moest ze man en kinderen verlaten. Solon had bij de wet bepaald dat zo'n nieuwe echtgenoot minstens driemaal per maand geslachtsgemeenschap met zijn vrouw moest hebben

Scene on a marriage bed from the Hellenistic period (ca. 130 B.C.).

Baby in kinderstoel, met moeder of voedster.

Two Women in Intimate Conversation, 2nd century B.C.E. (terra cotta).

(hoe dat gecontroleerd werd, wordt er niet bij gemeld), zoals ook de verdragen met andere steden steeds hernieuwd moest worden.

Scheidingen en overspel

Een man mocht ten allen tijde zijn vrouw wegsturen, een motief hoefde hij niet aan te voeren. Bij uitzondering (er zijn slechts drie gevallen bekend) kon de vrouw een scheiding via haar vader bewerkstelligen. Klaarblijkelijke ontrouw van haar man was geen goede reden, wel publiekelijke belediging of mishandeling door de echtgenoot. En dat terwijl haar man verplicht was zijn overspelige echtgenote te verstoten, anders verloor hij het burgerrecht. De vader had trouwens het recht om het huwelijk van zijn dochter ongedaan te maken, zelfs tegen haar wil in.

Van de vrouw werd onvoorwaardelijk trouw verwacht. De anekdote over de vrouw van koning Hiëro is een goede illustratie hiervan. Deze vorst werd door een tegenstander beschimpt vanwege zijn slechte adem. Woedend rende Hiëro naar huis en vroeg op hoge toon aan zijn vrouw waarom zij daar nooit iets van had gezegd. Zijn vrouw zou als nette echtgenote eerlijk hebben geantwoord: 'O, ik dacht dat mannen altijd zo roken.' Een onomstotelijk bewijs van haar trouw!

Overigens woog verleiding zwaarder dan verkrachting. Op verkrachting stond een geldelijke boete, terwijl de echtgenoot in geval van verleiding het recht had de minnaar te doden. In elk geval was hij verplicht van zijn vrouw te scheiden. Zij mocht niet meer aan de openbare erediensten deelnemen, geen juwelen meer dragen en nooit hertrouwen. Wie zo'n echtbreekster in de tempel aantrof, mocht haar in het openbaar de kleren van het lijf rukken. Met andere woorden: ze werd een outcast. Zie het verhaal van Lysias in *'De moord op Eratosthenes'*. Het gevaar dat een bastaard het familiebezit kon krijgen, telde eveneens zwaarder dan het feit dat een man beledigd was en in zijn mannelijke eer aangetast. De geboorte van een bastaard tastte de zuiverheid van de bloedverwantschap aan.

In het zojuist genoemde proces waarvoor Lysias deze redevoering heeft geschreven, wordt duidelijk dat de echtgenoot wanneer hij zijn vrouw met een minnaar op heterdaad had betrapt, inderdaad het recht had die minnaar ter plekke te doden. De spreker doet uitvoerig verslag van de verhouding met zijn vrouw en het misbruik dat zij van zijn vertrouwen had gemaakt. Hier volgen enkele passages:

Toen er een kind werd geboren, liet ik het hele huishouden aan haar over en zij was de beste vrouw ter wereld. Maar toen kwam haar moeder te overlijden en dat werd het begin van alle ellende. Bij de begrafenis werd mijn vrouw opgemerkt door die kerel die haar op den duur zou verleiden. Nu moet u weten, heren van de jury, dat mijn huis twee verdiepingen heeft. Het vrouwenverblijf is boven en de kamers voor de mannen beneden. Toen het kind werd geboren gaf mijn vrouw het zelf de borst en om te voorkomen dat ze telkens met een ladder naar beneden moest klimmen als de baby gewassen moest worden, ging ik zolang boven slapen en mijn vrouw beneden. Op die manier kon zij het de borst geven en voorkomen dat het ging huilen. Zo ging het geruime tijd en ik zocht er nooit iets achter.

Een tijd later kwam ik onverwacht van het land thuis en na het eten lag het kind de hele tijd te huilen en te dreinen. De slavin was het opzettelijk aan het pesten om het aan het huilen te houden, want die kerel bevond zich in huis. Daar ben ik pas later achtergekomen. Ik zei tegen mijn vrouw: 'Ga nou naar beneden en geef de baby de borst, dan houdt hij eindelijk op met huilen.' Eerst weigerde ze zogenaamd en probeerde ze natuurlijk de indruk te wekken alsof ze blij was mij eindelijk weer eens thuis te zien. Maar ik werd kwaad en zei haar direct naar beneden te gaan. Ze zei: 'Ja, ja, dan ga jij zeker het dienstmeisje versieren! Toen je laatst

dronken was, kon je je handen ook al niet thuishouden.' Ik moest daarom lachen en zij stond op, ging de kamer uit en deed de deur op slot, alsof zij een spelletje aan het spelen was. Zonder hierover na te denken of verdenking te koesteren was ik blij te kunnen slapen na mijn werk op het land.

Toen het tegen de ochtend liep, kwam zij terug en maakte de deur weer open. En toen ik haar vroeg waarom de deuren 's nachts gepiept hadden, zei ze dat het bedlichtje voor het kind was uitgegaan en dat zij het bij de burens weer was gaan aansteken. Ik hield verder mijn mond en ging ervan uit dat het zo gegaan was. Wel viel mij op dat haar gezicht bepoederd was, terwijl haar broer nog geen dertig dagen geleden gestorven was. Toch zei ik er maar niets over, maar verliet het huis.

(Hierna komt hij achter de waarheid doordat een slavin van een andere vrouw met wie de minnaar het ook al hield, opening van zaken geeft). Nu schoot me alles te binnen en ik kreeg argwaan. Ik besepte hoe ik in de kamer was opgesloten en herinnerde me dat ik in die nacht - wat anders nooit gebeurde - de deuren had horen piepen, en hoe het mij was opgevallen dat mijn vrouw zich had opgemaakt. (Hij zet het dienstmeisje onder de druk om alles te vertellen en om hem te waarschuwen als die man weer eens in huis komt).

Ik zal vertellen wat er op de laatste dag is voorgevallen. Sostratos is een goede vriend van me: hem liep ik tegen zonsondergang tegen het lijf toen hij van het land terugkeerde. Omdat ik wist dat hij, nu hij zo laat thuiskwam, de hond in de pot zou vinden, nodigde ik hem uit om samen met mij te eten. Wij wandelden naar mijn huis, gingen naar mijn kamer op de eerste verdieping en gebruikten daar de maaltijd. Nadat hij zich te goed had gedaan, nam hij afscheid en vertrok, en ik ging slapen. Op dat moment kwam Eratosthenes (de minnaar) het huis binnen. Het dienstmeisje kwam me meteen wekken en waarschuwen dat hij in huis was. Ik gaf haar opdracht de deur niet uit het oog te verliezen. Zelf ging ik naar beneden en verliet stilletjes het huis (om een paar vrienden op te trommelen). We haalden fakkels uit de dichtstbijzijnde winkel en gingen naar binnen. De deur was open, daar had het dienstmeisje voor gezorgd. We smeten de deur van de slaapkamer open en konden nog net zien hoe hij bij mijn vrouw in bed lag. Hij sprong op en stond poedelnaakt op het bed. Ik sloeg hem met één klap tegen de vlakke en boeide zijn handen op zijn rug. Ik vroeg hem waar hij de brutaliteit vandaan haalde om mijn huis binnen te dringen. Hij gaf zijn schuld toe en bleef maar bidden en smeken om hem niet te doden, maar schadevergoeding te eisen. Maar ik zei hem: 'Niet ik ben het die jou zal doden, maar de wet van deze stad, de wet die jij overtreedt en van minder belang achtte dan je vuige lusten.' [...] Terwijl hij nog in de slaapkamer was, werd hij neergeslagen. Ik boeide zijn handen en er waren zoveel mensen in huis dat hij niet kon ontsnappen. Hij had geen mes, knuppel of iets anders waarmee hij zich tegen de mensen die binnenkwamen had kunnen verdedigen. [...] Hij ontkende niet en gaf toe schuldig te zijn. Toen verklaarde hij zich bereid tot het betalen van een schadevergoeding. Maar ik ging niet op zijn voorstel in, omdat ik het gezag van de wet van onze stad hoger aansla. Daarom voltrok ik de straf die als de rechtvaardigste is vastgesteld voor die mensen die dergelijke misdaden begaan.

(Lysias, *De moord op Eratosthenes*, 6-29, vertaling Jeroen Bons, met inkortingen en kleine veranderingen)

Bij een eventuele scheiding kreeg de vrouw de ingebrachte bruidsschat mee, verhoogd met 18% rente. Daarom probeerde de man zoveel mogelijk een scheiding te vermijden. Dat overkwam playboy Alkibiades toen zijn vrouw Hipparete uit huis was weggelopen en bij haar broer Kallias haar intrek had genomen. Zij was gekwetst omdat haar man prostituees mee naar huis nam en zelfs in het vrouwenvertrek liet slapen. Alcibiades, die voorzag dat hij de enorme bruidsschat van tien talenten zou moeten teruggeven (met de belofte dat zijn schoonvader nog

eens tien talenten zou geven als er een er stamhouder zou komen), haalde haar met geweld terug en sleepte haar over de Agora. Niet lang daarna is ze gestorven. Later zou dezelfde Alcibiades met de vrouw van de koning van Sparta, Agis, overspel plegen. De koning zelf was op een nacht na een aardbeving zo geschrokken dat hij bijna een jaar lang niet met zijn vrouw naar bed durfde te gaan. Daarvan had Alcibiades misbruik gemaakt ^{hij had} en de vrouw zwanger gemaakt, niet omdat hij van haar hield, maar omdat hij, zoals hij zei, graag een Spartaanse koning als nazaat wilde hebben. Zij kreeg een zoontje, Leotychidas dat ze liefkozend 'mijn Alcibiadesje' noemde.

SPARTA

Nadat Sparta enkele eeuwen een bloeiperiode had beleefd op het gebied van kunst en cultuur, kwam daar rond 550 v.C. abrupt een einde aan. De staat zonderde zich toen van de rest van Griekenland af en ging een plaats innemen die uniek is gebleken in de toenmalige wereld. De grenzen werden voor vreemdelingen, in wie men potentiële spionnen zag, bijna hermetisch afgesloten en de eigen burgers mochten het land alleen bij uitzondering verlaten. In de oudheid werd deze radicale verandering toegeschreven aan de consequente toepassing van de wetten van Lycurgus die eeuwen daarvoor met zijn hervormingen een einde zou hebben gemaakt aan de toen heersende wanorde. Of de figuur historisch is geweest is overigens maar zeer de vraag, maar de gevolgen van zijn wetgeving zijn verstrekkend geweest. Met zijn verordeningen heeft hij het leven van de Spartanen tot in de kleinste details geregeld. Veel wetten die aan hem werden toegeschreven zullen overigens de vrucht zijn geweest van een lange periode.

Aan de opvoeding van de meisjes besteedde hij veel aandacht. Zij kregen dezelfde voedselrantsoenen als de jongens en mochten onvermengde wijn drinken. Tot aan hun huwelijk verbleven zij in de familiekring, maar namen wel deel aan het openbare leven en voerden tot schrik van de toevallig aanwezige burgers van de Griekse staten hun sporten, zoals hardlopen, worstelen, discus- en speerwerpen en gewichtheffen, en hun dansen naakt uit. Ook mochten zij paardrijden. De opzet was ze even gezond te maken als hun broers. Lycurgus wilde immers niets weten van nuffig en huisbakken gedoe of van vrouwenmaniertjes, zo staat er geschreven. Daarom moesten van hem de meisjes net als de jongens eraan wennen om naakt mee te lopen tijdens de processies en ook zo te dansen en te zingen bij bepaalde godsdienstfeesten. De jongemannen waren er getuige van en keken rustig toe. Een paar mensen spraken er schande van dat de meisjes tijdens de processies bloot rondliepen en wilden wel eens weten waarom dat zo was. *Dat zal ik je zeggen,* verklaarde Lycurgus, *wanneer zij hetzelfde leefpatroon als de mannen aanhouden, doen ze voor hen niet onder in lichaamskracht, geestdrift en kwaliteit. Bovendien lappen ze hierdoor de publieke opinie aan hun laars.*

Het gevolg was dat de Spartaanse meisjes bij de Herafeesten, het vrouwelijke alternatief van de Olympische spelen, onveranderlijk de prijzen in de wacht sleepten. Tussen haakjes: de aanwezigheid van getrouwde vrouwen tijdens de Olympische Spelen zelf was streng verboden, er stond zelfs de doodstraf op die voltrokken werd doordat de vrouwen van de heuvel werden afgesmeten. Er is in de geschiedenis één uitzondering geweest: een moeder uit Rhodos die haar eigen zoon in het boksen had getraind. Zij was als man vermomd in het heilige domein waar de sporten werden gehouden, doorgedrongen. Toen haar zoon de overwinning had behaald, sprong zij enthousiast over het hekje waarbij haar chiton bleef hangen. Toen werd haar bedrog duidelijk. De scheidrechters hebben voor deze ene keer de

hand over het hart gestreken, maar wel bepaald dat alle trainers voortaan, net als de atleten, naakt present moesten zijn.

Spartaanse vrouwen blonken bovendien uit in de *bibasis*, waarbij de hiel tegen de billen werd geschopt. Als Lysistrata de vrouwen van heel Griekenland laat opdraven om deel te nemen aan de seksstaking, komt ook de struise Lampito uit Sparta:

Lysistrata

Hé, kijk me daar eens: Lampito uit Sparta komt er eindelijk aan! Dag lieve schat, wees welkom hier, mijn engeltje, je ziet er toch weer zo aantrekkelijk uit en zo gespierd en sterk. Jij zou een stier zijn nek om kunnen draaien.

Lampito

Geen probleem, daar train ik dagelijks voor, ik schop mijn eigen komt.

(Aristophanes, *Lysistrata*, 76-82)

De gegevens over de opvoeding van de meisjes zijn ontleend aan de Griekse schrijver Plutarchus (ca. 47- 120 n.C.) die zich bijzonder interesseerde voor het belang van Sparta in de Griekse geschiedenis. Hij had verzamelingen aangelegd van Spartaanse instellingen en gezegden van de Spartanen. Hij is enkele malen persoonlijk in die stad geweest en heeft toen mogelijk documenten kunnen inzien. Met Plato en Aristoteles deelde hij de bewondering voor de Spartaanse gebruiken, maar hij onderschrijft niet de reserves die zijn grote voorgangers hadden ten aanzien van het doel en de methodes van bijvoorbeeld de staatsopvoeding.

In Sparta trouwden de vrouwen laat. 'in de tijd van haar fysieke bloei', d.w.z. twintig jaar of ouder. Aan de huwelijksluiting ging soms een schaking vooraf. Het is overigens de vraag of dit een werkelijke ontvoering was, want het gebeurde waarschijnlijk met instemming van de vader van de bruid. In tegenstelling tot de getrouwde vrouwen liepen de ongehuwde meisjes er ongesluierd bij. Echtscheiding en overspel heetten een onbekend fenomeen in Sparta te zijn. Polyandrie daarentegen kwam regelmatig voor. Een bijzonderheid in het Spartaanse familierecht was dat de erfenis tussen de zonen en dochters werd verdeeld.

In de woorden van Plutarchus:

Het was daar de gewoonte om vrouwen vóór het huwelijk te schaken. Dit gebeurde namelijk niet als ze nog te jong waren om te trouwen, nee, ze waren dan al geslachtsrijp en in de kracht van hun leven. Wanneer de vrouw was ontvoerd, kwam zij eerst onder de hoede van een zogeheten bruidsmeisje dat haar hoofd kaalschoor tot op de huid, haar een mannenjas en dito sandalen aantrok en in een donkere kamer op een matras neerlegde. Dan kwam de bruidegom binnen, niet zo dronken dat hij niet op zijn benen kon staan, nee, gewoon nuchter als altijd. Tevoren had hij met zijn kameraden het avondeten gebruikt en nu kwam hij binnengeslopen, maakte de gordel van zijn bruid los en droeg haar naar bed. Hij bleef dan maar kort bij haar en ging op zijn tenen weg om – zoals gebruikelijk – bij de andere jongemannen de nacht door te brengen. Dit bleef zijn gewoonte: overdag bij zijn leeftijdgenoten, 's avonds laat weer bij hen om te slapen en tussendoor stiekem naar zijn pasgetrouwde vrouw, met de grootste omzichtigheid en angst dat iemand in huis hem zou zien. Ook de bruid was in het complot betrokken en zij hielp haar man met zijn plannetjes om bij haar te zijn op de momenten dat er even niet werd opgelet. Dit ging zo maar door en soms waren de mannen al vader geworden toen ze voor de eerste keer hun vrouw bij daglicht

zagen. Lycurgus verwoordde het aldus: 'Daardoor blijven onze mannen sterk van lijf en leden en raken ze nooit oververzadigd. Iedere keer beleven zij het liefdesvuur opnieuw en dit heeft tot gevolg dat er kinderen worden verwekt die veel meer levensvatbaar zijn.'

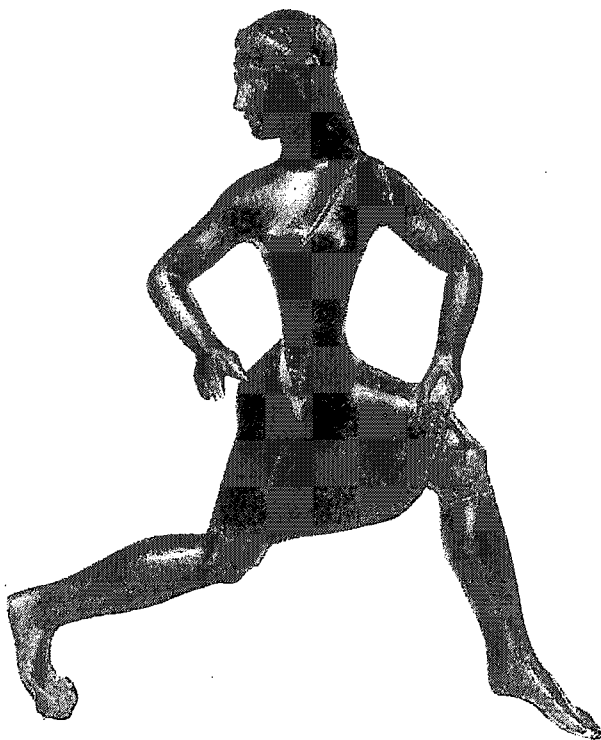
Je moet weten dat een oudere man daar bij zijn jonge vrouw graag en met instemming een flinke en knappe jongeman liet komen om haar te bevruchten met zijn krachtige zaad. Hun kind voedde hij dan als zijn eigen zoon op. Anderzijds was het heel normaal als een man van fatsoen zijn oog liet vallen op een degelijke vrouw die al moeder was en met een ander getrouwd. Na toestemming van haar man deelde zij met haar minnaar het bed waarbij zij zijn zaad in vruchtbare bodem ontving en zo prachtkinderen kreeg die het bloed van een edel ras in zich zouden hebben.

Vrijgezellen moesten 's winters op last van het stadsbestuur naakt over het marktplein lopen en daarbij een zelfgemaakt liedje zingen waarin zij hun straf welverdiend noemden, omdat ze zich aan de wettelijke bepalingen hadden onttrokken. Ongetrouwde mannen werden door Lycurgus met minachting bejegend en mochten tijdens het Feest van de Naakte Jongens dan ook niet onder het publiek zitten. Zoveel was hem eraan gelegen dat er kinderen werden verwekt. Ook bleven vrijgezellen verstoken van het respect en de beleefdheid die jongemannen daar voor de ouderen in acht namen.

Lycurgus was ervan overtuigd dat de zoons niet aan hun vaders toebehoorden, maar gemeenschappelijk aan de stad en daarom wenste hij dat de burgers niet zo maar uit willekeurige, maar uit de beste ouders werden geboren.

Over de reden van het kaalscheren is druk gespeculeerd: het zou de intrede van de jonge vrouw in een heel nieuwe fase van haar leven kunnen symboliseren of anders zou de man, gewend aan homoseksuele relaties in de kazerne, het gemakkelijker vinden met zijn bruid om te gaan als ze er mannelijker uitzag.

Ook in Sparta was het doel van het huwelijk het voortbrengen van kinderen. Lycurgus had bepaald dat er nooit een naam op de grafsteen mocht worden vermeld, behalve bij een man die op het slagveld was gesneuveld of bij een vrouw die in het kraambed was gestorven.

The Spartan custom of dressing female athletes with little or no clothing offended the Athenians, who were always ready to believe the worst of their Peloponnesian antagonists. (The British Museum, no. 209027)

NA DE BRUILOFT

Nadat de bruid haar intrede had gedaan in het huis van haar nieuwe man, kwam zij 'als een dochter' onder zijn gezag te staan. De echtgenoot was almachtig binnen zijn familie en zijn vrouw was volledig van hem afhankelijk. Hij kon ook over haar bruidsschat beschikken. Zij had in de stadstaat geen stemrecht, laat staan de mogelijkheid om een politieke functie uit te oefenen. De Atheners hadden een mythologische verklaring voor het verlies van stemrecht. In de oertijd hadden vrouwen dat namelijk wel, maar toen de godin Athena met haar oom Poseidon om het bezit van de stad streden, bleek bij de eindstemming dat Athena één stem meer kreeg dankzij de vrouwen. Poseidon was woedend en teleurgesteld en hij heeft aan de Atheensen dat recht voorgoed afgenomen.

Voor de rechtbank mocht zij zich nooit verdedigen en moest ze zich altijd laten vertegenwoordigen door haar man of door een mannelijk familielid. De wetgever Solon had zelfs bepaald dat als een man een proces wilde voeren, daartoe aangezet door zijn vrouw, zijn aanklacht ongegrond werd verklaard.

Een eigen naam voerde ze niet, er zijn dan ook in de 4^e en 5^e eeuw v.C. nauwelijks namen van vrouwen bekend. Of ze bleven anoniem of ze werden met de naam van haar man of vader aangeduid.

Omdat haar man overdag van huis was, kreeg zij de beschikking over de sleutels van de provisiekamer en de kelder. Ook zorgde zij voor de goede gang van zaken binnen de woning en hield toezicht op het personeel. Haar taak was het bakken van brood, koken, het verwerken van de wol, spinnen en weven. En haar voornaamste deugd moest *sophrosynè* zijn, ingetogenheid.

Of een man zich ook werkelijk binnenskamers als een despoot gedroeg, staat nog te bezien. De sociale controle in het antieke Athene was heel groot en het deed de reputatie van een echtgenoot geen goed als hij zich als een huistiran gedroeg.

Er zijn raadgevingen overgeleverd die bestemd zijn voor jonggehuwden. In een ervan wordt aangeraden

ruzies en botsingen in de eerste huwelijksfase te vermijden. Ze (=man en vrouw) moeten maar denken dat ook gelijmd vaatwerk in het begin al bij het kleinste stootje uiteenvalt; pas later worden de voegen zo hard en sterk dat ze zelfs met vuur of staal nauwelijks te scheiden zijn. Een fatsoenlijke vrouw moet in het gezelschap van haar man het beste te zien zijn, maar als hij weg is, hoort ze thuis te blijven en zich nergens te vertonen. Als twee stemmen tegelijk klinken, draagt de bas de melodie. Zo gaat het ook in een ordentelijk huishouden: man en vrouw doen alles samen, maar de man geeft de toon aan, hij neemt de beslissingen. Als een gewoon burger geil en verhit is en een slippertje gaat maken met een hoer of een dienstmeisje, moet zijn vrouw het hem maar niet al te kwalijk nemen. Zij moet bedenken dat haar man uit respect voor haar een andere vrouw kiest om zich te bedrinken en de beest uit te hangen. Neem van mij aan dat het verkeerd is als twee mensen om de liefde te bedrijven samen naar bed gaan, maar apart slapen wanneer ze kwaad op elkaar zijn en ruzie hebben. Zij moeten juist op zo'n moment een beroep doen op Aphrodite die toch beter dan wie ook dergelijke wonden kan genezen. Mannen moeten hun zaad niet storten als zij geen nageslacht willen. Maar ze moeten zich ook niet schamen wanneer er wél iets uit groeit, en zeker niet doen of er niets aan de hand is.

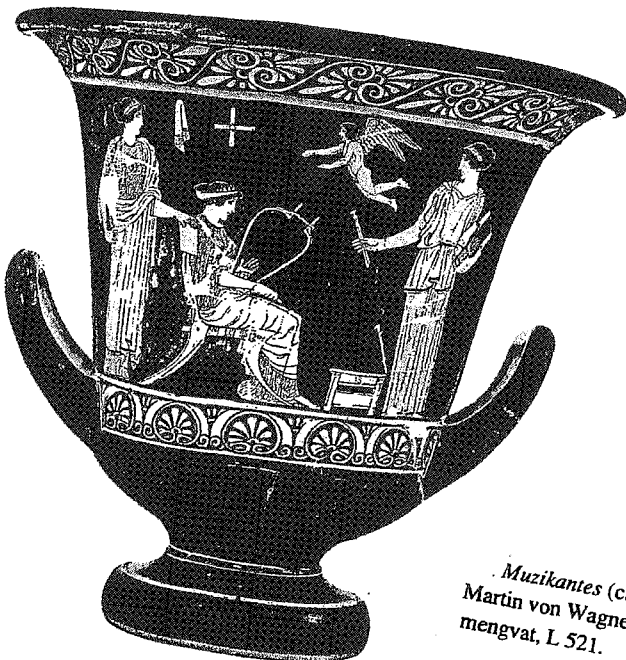
(Plutarchus, *Adviezen aan een jong echtpaar*)

En hiermee wordt gerefereerd aan de voornaamste taak van de nieuwe echtgenote: het krijgen van kinderen, en dan vooral van een of meer zonen, het is al eerder gezegd. Onvruchtbaarheid was volgens Plato de oorzaak van alle ziekten. Voor de vrouw vormde het bevallen overigens een groot risico, want de meesten van hen stierven in het kraambed. Er zijn talloze graftekens

... Vrouwen Bij het wasbekken
(ca. 440). Bologna, Museo Civico
Archeologico, mengvat, 261.

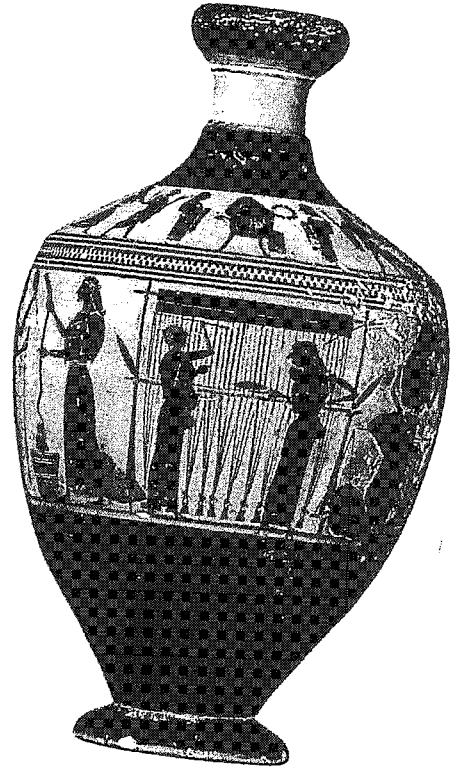
Dansles (ca. 460). Lecce,
Museo Provinciale 'Sigismondo
Castromediano', mengvat, 572.

Muzikantes (ca. 440). Würzburg,
Martin von Wagner Museum,
mengvat, L 521.

*Wolbewerking (ca. 540). New York,
Metropolitan Museum of Art, lekythos,
31.11.10.*

Het weefgetouw

bewaard gebleven waarop de jonge, gestorven moeder zittend is weergegeven, terwijl haar kind aan haar wordt aangereikt. Als het een jongetje is, is hij naakt, een meisje was ingebakerd.

Vóór de bevalling werd het hele huis met pek besmeerd omdat het baren een besmetting betekende van de moeder en van het huis. Bij de bevalling zelf was de vroedvrouw aanwezig (de moeder van Sokrates was er een en hij vermeldt dit met trots) en in noodgevallen werd de hulp van een dokter ingeroepen. Of de vroedvrouwen zo deskundig waren, valt te betwijfelen. In de oudheid circuleerde een handboek, geschreven door een vroedvrouw, en daarin staan de volgende wijsheden te lezen:

Vrouwen die veel kalfsvlees eten, gekruid met aristolochia of 'de beste geboorte', krijgen zeker een jongen. Voor vrouwen is het goed om wolfsvlees te eten of, indien ze reeds aan het baren zijn, een persoon in de buurt te hebben die dat doet. Maar het zou fataal zijn als die persoon van buitenaf binnenkomt. Bloeding van de baarmoeder, hoe overvloedig ook, kan gestopt worden door het drinken van geitenpis of door er mest op te smeren.

Behalve deze bakerpraatjes zijn er meer serieus bedoelde verhandelingen, alhoewel ook die weinig verstand van zaken toonden. Aristoteles was ervan overtuigd dat de man het geslacht van de baby bepaalde, omdat de man superieur is aan de vrouw. Zoals we zullen zien, was volgens hem de vrouw alleen tijdens de menstruatie vruchtbaar en hij beweerde dat het bloed alleen een tijdelijk voedende waarde had. Het sperma gaf de doorslag.

Nieuwe stamhouders, daar ging het dus om. Om aan alle burens trots te laten zien dat er een zoon was geboren, werd een lauwerkrans aan de deur bevestigd. Bij meisjes was dat een kluwen van wollen draden. Maar voor hen was de toekomst onzeker, want de vader had het recht om hen te weigeren. Vandaar dat moeders die al zonen hadden en weer in verwachting raakten, geregeld abortus pleegden, ook een belangrijke oorzaak van sterfte onder vrouwen. De vruchtafdrijving mocht overigens alleen plaatsvinden met toestemming van de echtgenoot. Een nieuwgeboren meisje dat door de vader was geweigerd, werd te vondeling gelegd. Ze werd in een aardewerken pot op straat gezet. Wanneer ze niet door de honden werden opgevreten, belandden ze later in de prostitutie of werden ze als ondergeschoven kind bij onvruchtbare vrouwen binnengesmokkeld. Omdat het pasgeboren en geweigerde kind nog niet opgenomen was in de gemeenschap, had het nog geen deel aan het echte leven. Was de baby geaccepteerd, dan volgde op de vijfde dag na de geboorte de plechtigheid van de *amphidromia*. In bijzijn van alle familieleden droeg de naakte vader zijn kind vijfmaal rond de huishaard. Op de tiende dag kwam er weer een feest, nu van de naamgeving. Meisjes werden vaak naar hun grootmoeder genoemd of kregen namen waaruit een zekere verwachting sprak: Irene bijvoorbeeld, Vrede, of Euphrosyne, Vreugde, of Philia, Vriendschap, of Melitta, (nijvere) Bij. Het werd Themistokles kwalijk genomen dat hij hiervan afweek en drie van zijn dochters politieke namen gaf: Italia, Asia en Sybaris. De opvoeding van de kleine kinderen was geheel in handen van de moeder (of grootmoeder), de vader bemoeide zich er niet mee. Vrouwen hielden de kinderen koest door te dreigen met enge wezens. Opvallend is dat het bijna altijd 'boevrouwen' zijn, zoals Lamia, Mormo, Gorgo en Empousa. Jongetjes bleven tot hun zevende jaar in het vrouwenvertrek en liepen daar bloot rond.

Godsdienst en vrouwenfeesten.

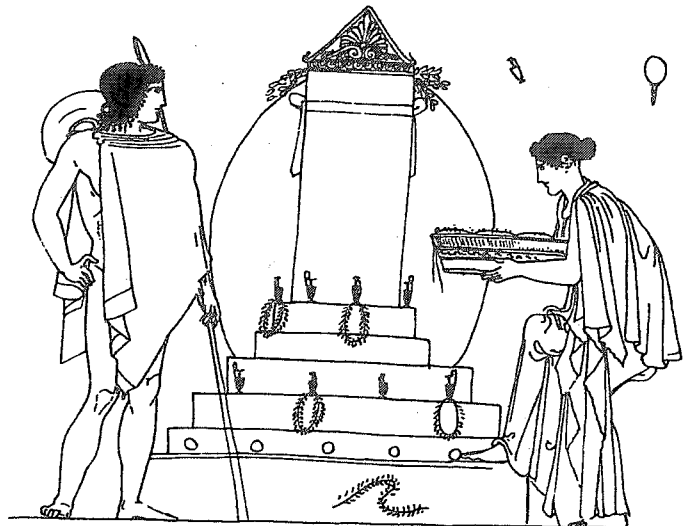
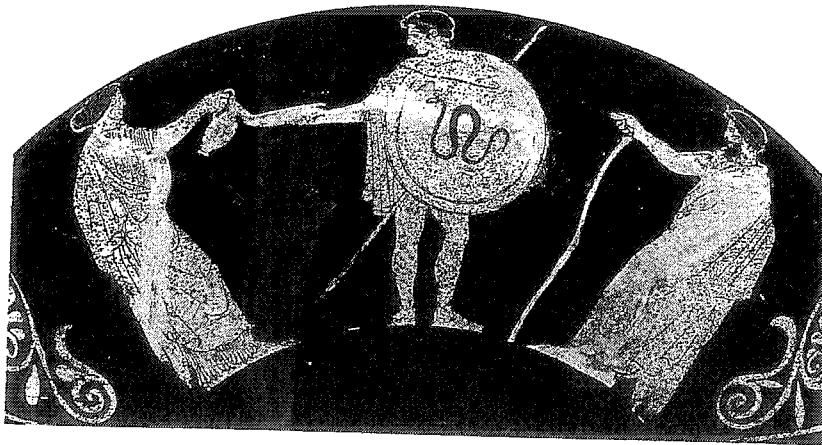
Vier meisjes tussen de zeven en elf jaar konden uitgekozen worden om mee te helpen met de eredienst van de godin Athena. Ze werden *arrephoren* genoemd. Onder toezicht van oudere

.. Eros aan het wasbekken
 (ca. 430). Parijs, Louvre, *hydria*,
 G 557. Foto: Musées Nationaux.

.. Vertrek en plengoffer (ca. 430). Antikenmuseum Berlijn, Staatliche Museen Preußischer
 Kulturbesitz, beker, F 2535.

.. Vertrek en gebed voor het
 altaar (ca. 530). Rome, Museo
 di Villa Giulia, amfoor, 693.

vrouwen, die weer onder het gezag van de opperpriesteres van Athena stonden, maakten twee van hen een begin met het weven van het kleed dat elke vier jaar voor het cultusbeeld werd gemaakt. Bij de grote Panatheneeën-optocht droegen wel honderd meisjes manden met gerstenkoeken die op het altaar en op de koppen van de offerdieren werden gelegd. Onder die koeken waren de slachtmessen verborgen. Andere meisjes konden, als ze tien jaar oud waren, in de tempel van de maagdelijke godin Artemis dienst doen. In dit geval heetten ze *arktoi*, berinnetjes, een verwijzing naar een van de nimfen van Artemis die door de godin in een beer was veranderd, toen bleek dat ze zwanger was. Deze meisjes hadden gele jurkjes aan, als de kleur van een berenvel. Het was gebruikelijk om voor de tempel van godinnen priesteressen aan te stellen, behalve in Delphi waar Apollo zijn orakels doorgaf aan de Pythia, een maagd. In de regel was het aan de vrouwen in Athene niet toegestaan aanwezig te zijn bij offers waarbij bloed vloeide en na afloop vlees werd uitgedeeld. Bij de andere ceremonies, vijftien van de in totaal 30 per jaar, waren ze wel welkom.

In de loop van het jaar waren er enkele religieuze feesten die uitsluitend door vrouwen werden bijgewoond.

Vooraf de *Thesmophoriën* in oktober waren geliefd. Het was een vruchtbaarheidsfeest ter ere van Demeter en haar dochter Persephone dat drie dagen duurde. Van de deelneemsters werd geëist dat zij negen dagen tevoren geen seks hadden gehad. Vrouwen bestrooiden daarom het echtelijke bed met bladeren van de kuisboom en gebruikten veel knoflook om hun mannen op afstand te houden. Bij het feest zelf kwamen ze dus opgewonden aan en dit zou tot orgieën hebben geleid.

De eerste en de derde dag waren bestemd voor godsdienstige plechtigheden. Begonnen werd met een merkwaardige ritueel: de resten van biggen die een jaar eerder in hun geheel in kuilen waren gegooid, werden verzameld. Op de tweede dag werd er gevast en getreurd. Het evenement vond in Athene plaats op de Pnyxheuvel waar normaliter de volksvergaderingen werden gehouden. De vrouwen bouwden voor deze gelegenheid een soort loofhutten of tuinhuisjes, waarin ze met z'n tweeën zittend de nacht doorbrachten. Omdat het feest voor de mannen volstrekt taboe was, gingen de Thesmophoriën met grote geheimzinnigheid gepaard en de Atheense heren werden niet moe te gissen naar wat er zich afspeelde. Het gerucht ging dat de vrouwen schuine taal uitsloegen (*aischrologia*) en aan elkaar obscene beeldjes lieten zien. Maar het geheim is nooit uitgelekt. Blijkbaar raakte het hele openbare leven door de uittocht van de vrouwen ontwricht, want op de dagen van de Thesmophoriën waren de gerechtshoven gesloten.

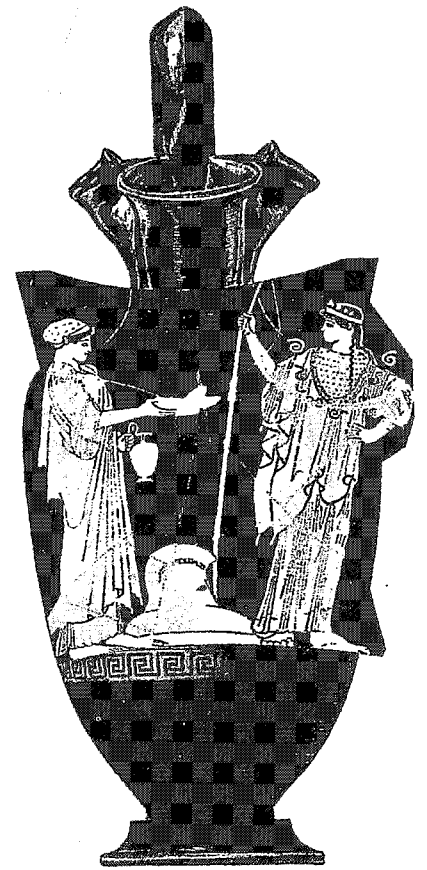
In de lente, maar soms in de nazomer, vonden de *Adonia* of Adonis-feest plaats, ter nagedachtenis aan de dood van Adonis, de geliefde van de godin Aphrodite. Het feest duurde twee dagen en was vooral onder de prostituees populair. De ceremonies waren niet in elke stad dezelfde. In het Syrische Byblos schoren de vrouwen zich bij deze gelegenheid kaal en wie daar niet voor voelde, werd gedwongen net zo lang op de markt plaats te nemen totdat een willekeurige voorbijganger met haar de liefde had bedreven. Elders, in Alexandrië bijvoorbeeld, werd op de eerste dag uitbundig het bruiloftsfeest van Aphrodite en Adonis gevierd. De dag daarop was bestemd voor de rouw. Dan werd het beeld van Adonis onder jammerklachten naar de zee gedragen. In Athene ging het precies andersom: daar begonnen de vrouwen met de rouwdag. Zij klommen via ladders op de daken van hun huizen, legden daar houten beelden van Adonis op een baar en deden een uitvaart na. Tegelijk sloegen zij zich van verdriet op de borst en jammerden luidkeels om de dode Adonis. Dat ging de hele nacht zo door en de stad weergalmden ervan. Onderwijl werden in met aarde gevulde bloempotten – meestal kapot en in scherven geslagen – zaden van planten gezaaid die snel opkomen en snel verwelken, zoals venkel en sla, maar ook wel bloemen. Dit waren de bekende Adonistuintjes die op elk Atheens dakterras te vinden waren en die steeds drijfmat

Feesten en rituelen

Vrouwenkoren (ca. 460). Boston, Museum of Fine Arts, *phialè* op witte ondergrond, inv. 65.908.

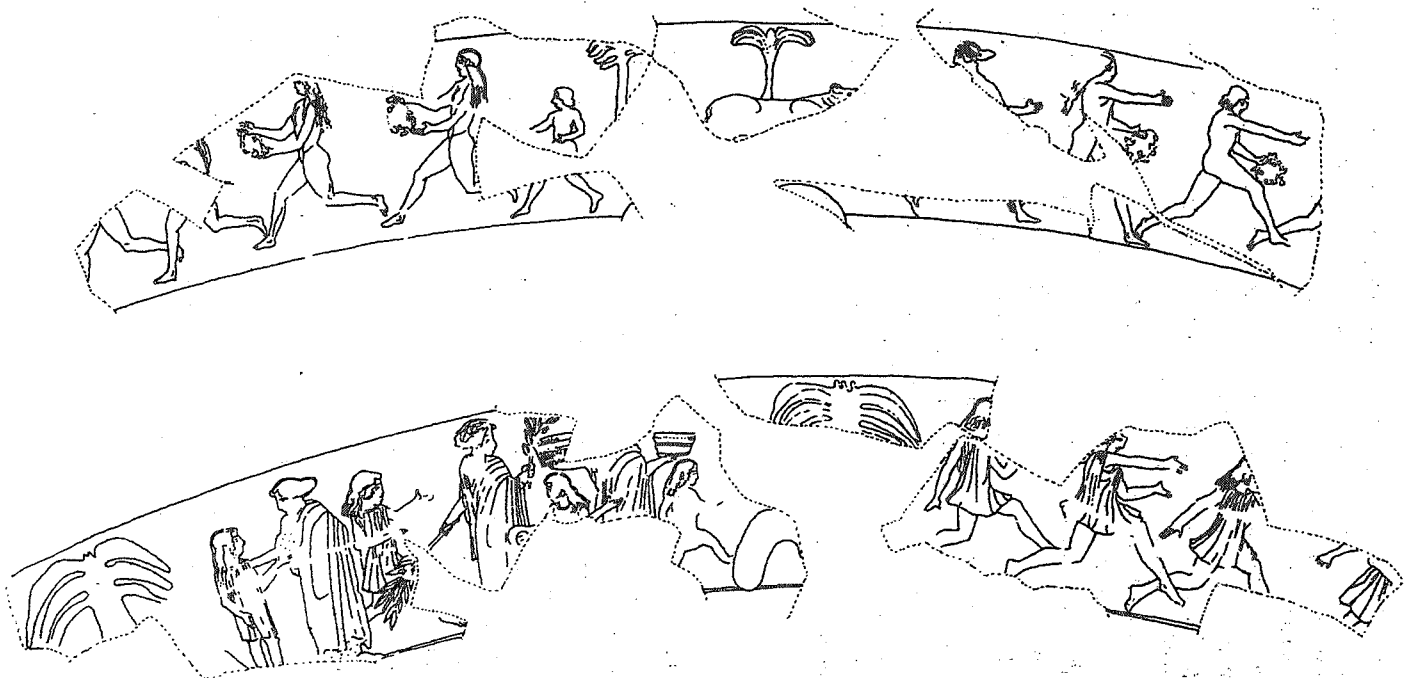
Plengoffer in aanwezigheid van Athena (ca. 460). Ferrara, Museo Archeologico Nazionale, *oinochoè*, T 308. Aurigemma, Spina afb. 162. Foto: Lissarrague.

vrouwenfeest

. In de tuin van Aphrodite (ca. 410). Londen, British Museum, buikvormige lekuthos, E 697
(in Furtwängler Reichhold, afb. 78). Onder: details. Foto: Lissarrague.

"Berinnestjes" in dienst
van de godin Artemis te Brauron

werden gehouden. Zij waren het symbool van het opschietende veldgewas van het volgende voorjaar.

Van de andere feesten, zoals de *Skira* aan het einde van het Atheense jaar (in juni) ter ere van Demeter, weten we te weinig bijzonderheden af.

Ook is niet bekend of vrouwen in de historische tijd werkelijk aan de wilde Bacchanten- (of Maenaden-)optochten meededen. Deze *orgia* werden 's nachts bij fakkellicht in de bergen gevierd onder luid geschreeuw. De deelnemende vrouwen hadden lange mantels aan, en daarover bontgevlekte herten- of panter-vellen, hun haren hingen los, ze waren met klimop bekranst en hielden een staf met bovenaan een pijnappel in de hand. Ze raakten in extase en vielen na een wervelende dans op de grond. In hun waan dachten ze dat wijn, melk en honing uit de grond te voorschijn kwamen en ze grepen een of ander dier, verscheurden het levend en aten het rauw op. Op de vaasschilderingen is te zien dat saters en silenen in hun nabijheid waren.

Beroepen

Het zou verkeerd zijn te denken dat alle vrouwen in Athene in oosterse afzondering leefden. In de middenstand of lagere klassen, en vooral bij de talrijke immigranten-families, waren echtgenotes wel verplicht om mee te helpen met het verdienen van het huishoudgeld. Op grafschriften staan hun beroepen vermeld, zoals lintenverkoopster, weefster, schoenmaakster, kleermaakster, verkoopster van sesamzaad, honing, wierook, mantels en parfum, maar ook voedster, zalfkookster en zelfs paardenverzorgster. Ook marktkoopvrouw komt voor, de moeder van de tragedieschrijver Euripides had een groenten- en fruitstal. Eén vrouw liet trots op haar grafsteen beitelten: 'Ik werkte met mijn handen en was een zuinige huisvrouw. Nikarete ligt hier.'

In *Vrouwenfeest* laat de blijspeldichter Aristophanes een kransenverkoopster aan het woord. Zij doet haar beklag over de tragicus Euripides en zinspeelt tussendoor op het beroep van zijn moeder:

*Kijk, het zit zo: mijn manlief zaliger liet mij
destijds een vijftal koters na die ik met veel
getob de monden openhield. Ik maakte kran-
sen en boeketjes op de markt. Ik redde het,
maar vraag niet hoe, de buikriem zat ontzettend krap.
Nu heeft die sofpoët met zijn tragedies on-
ze mannen wijsgemaakt dat goden niet bestaan.
Daar zit ik met mijn hele handel in mijn maag!
De omzet is al minder dan de helft. En daar-
om vraag ik jullie allen met de grootste klem:
toe, geef die crimineel toch zijn verdiende loon!
Wat doet die zuurpruim ons niet aan, die zelf als kind
alleen maar zure appels heeft gehad. Maar goed,
ik ga maar gauw, de nering wacht. Een twintigtal
boeketjes is besteld, ik heb nog meer te doen.*

(*Thesmophoriazousai* of *Vrouwenfeest*, 446-458)

Een bijzonder beroep was dat van de klaagvrouwen. Ze maakten er een hele vertoning van: wangen werden opengekrabd, kleren verscheurd, as werd over het hoofd gestrooid en er werd hard op de borst geslagen. Blijkbaar was het uit de hand de gelopen met het aantal van dergelijke vrouwen, want er werd bij de wet bepaald dat voortaan alleen vrouwen van boven

*Thiasos of stoet ter ere van
Dionysos*

Maenade

*Rennende maenade (ca.
480). München, Staatliche Anti-
kensammlungen und Glypto-
thek, drinkschaal 2645. Foto:
Kruger-Mösner.*

Familieleden rondom de overledene (ca. 500). Pinax. Parijs, Louvre. Naar een foto van Chuzeville.

Klaagrouwen

de zestig jaar klaagvrouw mochten zijn, tenzij ze tot de naaste familie behoorden. Het sterfhuis mocht uitsluitend worden betreden door die vrouwen die bezoedeld waren door de aanwezigheid van de dode: de echtgenote, zusters en dochters, verder door hoogstens vijf andere vrouwen en twee jonge meisjes tot de graad van volle neef.

Kleding en sieraden

Mannen en vrouwen droegen doorgaans dezelfde soort kleren, die niet aan mode onderhevig waren. Alleen hadden de kleren van de dames andere en fellere kleuren. Wanneer mannen zich als vrouwen wilden verkleden, was dat voornamelijk te zien aan het hoofddekseel en het lange, tot de grond hangende linnen onderkleed.

Dit verklaart de klacht van de man Bleyros in de komedie *Vrouwenpolitiek* die in het holst van de nacht ontdekt dat zijn vrouw is vertrokken met medeneming van zijn kleren. Alleen haar roze hemd ligt er nog. Hij moet er nodig uit om zijn behoefte te doen (dat gebeurde in de Griekse oudheid op straat) en roept:

Dat is wat moois! Waar is dat mens van mij nu weer?

Het is al bijna licht. Van haar geen spoor te zien!

Ik lag allang met hoge nood in bed en moest

er even uit: ik zocht mijn schoenen en mijn jas

toen op de tast – maar alles wat ik vond, was lucht.

(wijst op zijn buik)

Die kakmadam bleef bonken op mijn achterdeur,

dus greep ik maar heel gauw het nachthemd van mijn vrouw

en schoof haar instapslippers aan mijn voetenpaar.

Maar is er wel een plekje vrij, waar ik nog rus-

tig poepen kan? Gelukkig is het nog geen dag,

dus niemand ziet dat ik er mijn gemak van neem.

Wat ben ik stom geweest als oude man te vrouwen met een jonge meid, ik word ervoor gestraft.

Het is nooit pluis, wanneer mijn vrouw 'm smeert van huis.

Ik knap zowat en ga maar vlug hier om de hoek.

(Aristophanes, *Ekklesiazousai* of *Vrouwenpolitiek*, 311-326)

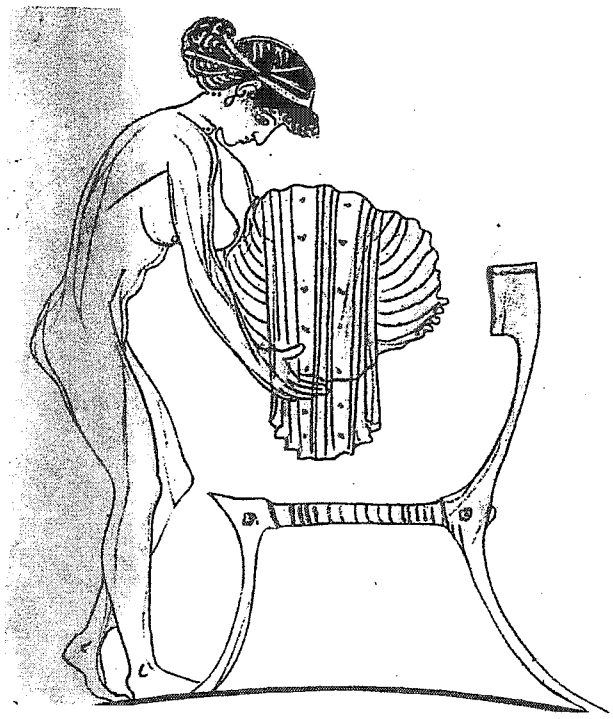
De materialen bestonden uit wol en vlas of linnen (vooral van het eiland Amorgos), en het veel duurdere katoen en de zijde kwamen pas later. Zijde werd op Kos gemaakt, het was 'nog fijner dan spinnenwebdraden', maar kwam ook uit Azië.

De Spartaanse *peplos*, steeds van wol, was kort en zat krap om het lichaam, zonder ceintuur.

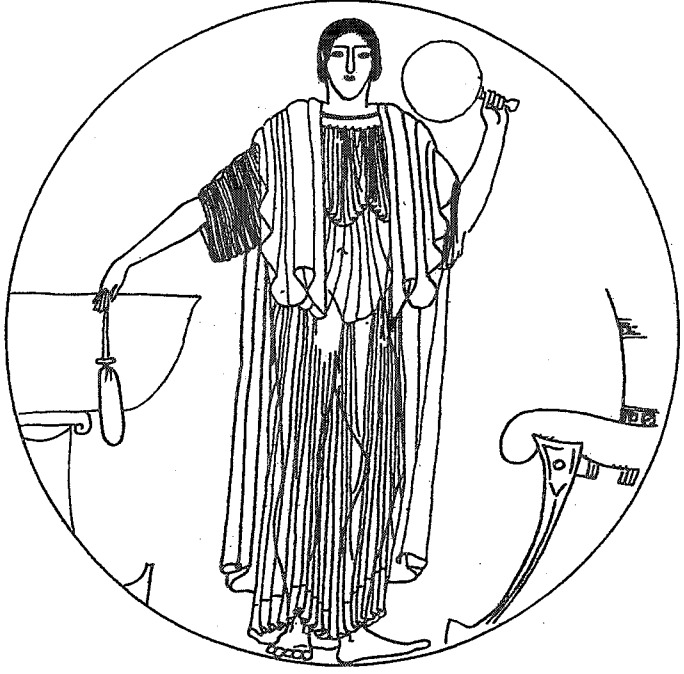
Het bestond uit een lap die werd omgeslagen waarbij één kant bloot bleef zodat de dijen waren te zien, tot schrik van de conservatieve bezoekers uit andere staten.

Elders viel zo'n *peplos* ruim, vaak met een overslag, terwijl de achterkant eventueel als capuchon kon worden gebruikt. Bij deze soort *peplos* werd wel een gordel om de taille geslagen. In plaats van een bustehouder werd een band, *strophion*, onder de borsten gebonden.

Aan de schouders werd de *peplos* samengehouden door spelden of fibula's. Aanvankelijk waren die van groot formaat, maar Herodotus vertelt ons waarom die in Athene verboden werden. Een boodschapper was als enige behouden na een veldslag in de stad gearriveerd, alle andere mannen waren gesneuveld. *Helaas is ook deze overlevende slecht aan zijn einde gekomen, hoor maar. Na zijn aankomst in Athene bracht hij verslag uit van de catastrofe. De echtgenotes van de mannen die met hem mee naar Aegina waren gegaan, namen het hem kwalijk dat hij de enige geredde was. Zij gingen in een kring dicht om hem heen staan en*

ATHENIAN GIRL LAYING PEPLOS ON CHAIR

ATHENIAN GIRL UNDRRESSING

.. *Vrouw voor de spiegel* (ca. 490). Drinkschaal FR. Parijs, Louvre. Naar een foto van Chuzeville.

CHITON

So zieht die Athenerin den Chiton an:

1
– Sie nimmt den Chiton, der häufig aus zwei Tüchern besteht, die an den Längsseiten aneinandergenäht sind und an den Schultern mit Knöpfen zusammengehalten werden,

3
– sie überprüft, ob die Knöpfe richtig zusammenhalten.

2
– sie schlüpft mit Kopf und Armen in den weiten Chiton,

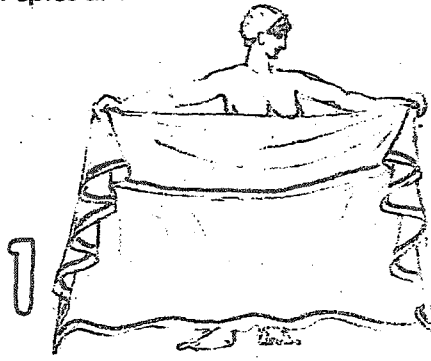
4
– Mit dem Gürtel kann sie den Chiton bauschen und seine Länge verändern.

• Junge Männer tragen einen kurzen Chiton, ältere, ehrwürdige den langen Chiton.

In der kühleren Jahreszeit trägt die Athenerin gerne den Peplos aus dickem Wollstoff. So zieht sich die Athenerin den Peplos an:

PEPLOS

1 – Sie nimmt ein rechteckiges, dickes Wolltuch und schlägt eine breite Kante um,

4 – sie läßt das Tuch von der linken Schulter etwas rutschen, so daß der Arm wieder frei wird,

2 – sie legt das Tuch in einem Schwung über die linke Schulter um den Körper,

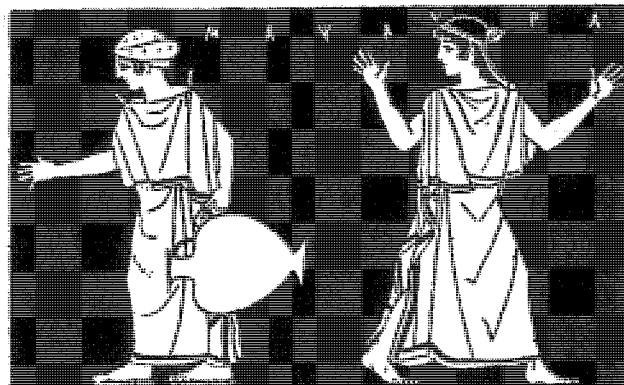
5 – sie befestigt die Stoffteile wie auf der rechten Schulter mit einer Fibel,

3 – sie heftet über der rechten Schulter Vorder- und Rückteil des Stoffes mit einer Fibel (Gewandnadel) zusammen,

6 – sie rafft den Peplos mit einem Gürtel und kann so die Länge ihres Kleides bestimmen.

Dorische peplos

The lady on the left is in a Doric peplos fastened by fibulae over the Ionic dress. The lady on the right is in an Ionic chiton fastened along the shoulders and down the arms with clasps

staken hem met de spelden waarmee zij hun kleren hadden vastgemaakt, terwijl elke vrouw vroeg: 'Waar is mijn man?' Dit is zijn dood geworden. De Atheners waren nog meer geschokt door deze gruweldaad dan door de ramp die hen getroffen had. Zij zagen maar één mogelijkheid om de vrouwen hiervoor te straffen: die mochten voortaan alleen Ionische kleren dragen. Daarvoor waren te Athene de Dorische jurken of peploi in de mode, maar na dit incident moesten alle vrouwen overschakelen op het linnen onderkleed dat zonder spelden wordt gedragen.

Zo'n linnen kleed werd *chiton* genoemd. Het bestond uit twee aan elkaar genaaide lappen, de bovenkant was van speldjes of knopen voorzien, en het werd bijeengehouden door een gordel, terwijl de plooien zorgvuldig met de nagel geplisseerd waren. De gordel zorgde ook dat er een overhangende boezemkleed was. 's Nachts werd deze *chiton* aangehouden, maar zonder gordel. Op den duur werd de *chiton* korter, de langere variant werd alleen bij ceremonies gebruikt.

In de winter werd een extra mantel, *himation*, gedragen of een omslagdoek, later een kundig gedrapeerde overjas. De vrouwen van de boerenstand, volkswomen of slavinnen bleven een *peplos* van grove wol dragen.

De sieraden bestonden uit colliers, armbanden (ook op de bovenarm) vaak als spiralen en soms als slangen die in hun eigen staart bijten – het was het enige dat het beeld van Aphrodite van Knidos aan had -, oorhangers en beenringen (die magische kracht heetten te hebben en de boze geesten afweerden). Zware kettingen zoals die in de Myceense tijd werden niet meer gedragen, evenmin als grote oorhangers. Wel kleine knopjes of rozetten. De lellen waren altijd doorboord.

Vrouwen hadden tegen de zon een zonnenscherm bij zich dat eruitzag als de parasol en inklapbaar, met baleinen, was. Ze probeerden zoveel mogelijk hun huid blank te houden. Soms had zo'n *skiadon* een religieuze functie en werd als baldakijn gebruikt. De priesteressen van de godin Athena hadden witte parasols.

De waaier had een blad aan een steel en bestond uit dunne houtlaagjes.

Wat de hoeden betreft: 's nachts droegen de mensen een slaapmuts of *pilidion*. Artsen schreven die voor als het hoofd warm gehouden moest worden. Buitenshuis werd de brede vilthoed of strohoed gedragen, *petasos*, met een keelband. Soms hadden de vrouwen een spitse top op die hoed. Maar ze sloegen ook wel een hoofddoek om en ongehuwde meisjes liepen er gesluierd bij.

Het schoeisel

Binnenshuis liep men meestal blootsvoets. Buitenshuis werden sandalen of schoenen gedragen. De cothurn (*kothornos*) had een dikke zool en was zo ruim dat links en rechts verwisseld konden worden. De politicus Theramenes die een echte politieke draaikont was, had de bijnaam *kothornos*. 'Veranderlijker dan een cothurn' luidde een spreekwoord als men een wispelturig mens wilde aanduiden. Schoenen met hoge hakken golden als een teken van decadentie en het werd dan ook pasgetrouwde vrouwen afgeraden om die te gebruiken. 'Ik zie je liever zoals je bent dan zoals je schijnt te zijn', zei de brave huisvader Isomachus tegen zijn jonge vrouw. En passant vraagt hij haar ook om geen blanketsel te gebruiken.

Van de dichter Hero(n)das zijn pas in 1891 op papyrus-fragmenten grappige toneelstukjes of *Mimen*, bedoeld om (voor) te lezen, gevonden. We weten van de schrijver heel weinig af, hij moet in de derde eeuw v.C. hebben geleefd.

Een ervan gaat over Metro die met een paar andere dames bij de schoenmaker Kerdon langsgaat.

Metro

Kerdon, kijk, ik breng een paar dames mee,
dan kun je ze een knap staaltje van je
handwerk laten zien.

Schoenmaker

Ik zie je graag
en terecht. Hé jij daar, zet maar een grotere bank
voor de dames neer, ja, ik bedoel jou, Drimylos.
Zit je weer te slapen? Pistos, geef hem een
klap op zijn neus, dan snuit hij al zijn slaperigheid uit.
[..] Neem plaats, Metro. Pistos, doe die kist
open, dan kun je rustig kijken, Metro. Eerst deze.
Zie je hoe stevig de zool is? Dames, ook u
moet even kijken. De hiel zit eraan vast en
het is niet zo dat een deel goed is afgewerkt en een deel
niet, nee, het is allemaal tiptop, echt handwerk.
U kunt desgewenst een andere kleur kiezen.
Metro, hij brengt wel een ander paar of nog een,
totdat je ervan overtuigd bent dat ik, Kerdon, niet sta te liegen.
Haal alle schoenendozen, Pistos.
Nu ziet u het zelf: hier zijn alle soorten:
uit Sikyon, kleintjes uit Ambrakia, Nossis-schoentjes,
platte, groene, hennepschoenen, muilen, pantoffels,
Ionische rijgschoenen, baboesjes, laarzen, kreeft-rode soort,
sandalen uit Argos, knalrode slippers,
jongensschoenen, sloffen. Zeg maar wat je
hart begeert, en dan besef je dat vrouwen en honden
dol op leer zijn.

Metro

Hoeveel vraag je voor het paar dat je nu
vasthoudt? Pas op dat je ons niet bedondert,
want dan jaag je ons weg.

Schoenmaker

Doe zelf eens een bod en kijk wat het
je waard is. Wie zoiets aanbiedt, belazert je niet.
Mevrouw, als u eens wist wat voor vakwerk dit paar is,
zou je zeggen – ik zweer het bij mijn grijze hoofd waarop
de kale neten huizen en bij Hermes, god van de winst
en bij de godin van de verkooppraatjes: als ik geen boter bij de vis krijg,
weet ik niet hoe de schoorsteen moet roken.

Metro

Wat sta je nou te mompelen in plaats van openlijk
met de prijs voor de dag te komen?

Schoenmaker

Mevrouw, dit paar kost één mina (=100 drachmen). Graag of niet.
Ik doe er geen cent van af, ook al zou de godin
Athena ze willen kopen.

Metro

Nu snap ik, waarom jouw huis vol staat

met mooie, dure spullen. Hou jij ze zelf maar.

Uit een andere mime blijkt dat Kerdon niet alleen schoenen verkoopt, maar ook dildo's.

Vriendin

Hij werkt thuis en verkoopt ze stiekem, want elke huisdeur siddert voor de belasting. Wat een vakman! Je zou denken dat Athena het heeft gemaakt en niet Kerdon.

Toen ik ze zag (hij kwam met twee exemplaren aan) zette ik meteen koeienogen op. Mannen krijgen hun geslachtsdeel niet zo overeind (we zijn nu toch onder elkaar) en dat niet alleen, maar ze zijn ook zo zacht, als een knuffel in bed. De riempjes zijn net wol, geen leren riempjes. Als je een andere schoenmaker zou zoeken die vrouwvriendelijker is, vind je die nooit.

Metro

Hoe heb je hem dat ene exemplaar afhandig gemaakt?

Vriendin

Wat ik niet allemaal gedaan heb! Van alles heb ik geprobeerd om hem zover te krijgen. Ik heb hem gezoend, over zijn kale kop geaaid, een zoet drankje ingeschonken, ik noemde hem 'ouwe baas' en liet hem bijna met me naar bed gaan.

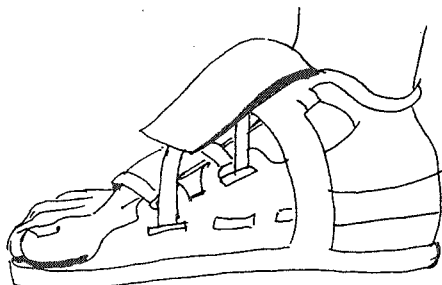
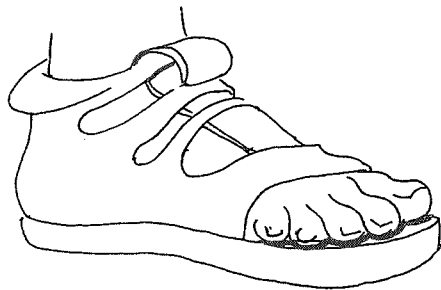
Metro

Als hij je dat gevraagd had, had je het vast gedaan.

Vriendin

Ja natuurlijk, je moet je kansen niet voorbij laten gaan.

Greek footwear

GIRL JOCKEY ON HORSEBACK

25A

Hairstyle of Athenian youth

Greek beaddresses

DICHTERESSEN

Die man lijkt me gelukkig als een god te zijn
die tegenover jou mag zitten,
en van dichtbij hoort hoe jij fluistert
met mooie stem

en hoe lief jij lacht, wat bij mij steeds
mijn hart heftig laat bonzen in mijn borst.
Zodra ik naar je kijk,
stokt mijn stem.

Mijn tong is gebroken in mijn mond,
onder mijn huid tintelt een vuur,
ik kan niets meer zien en
mijn oren suizen.

Zweet breekt me uit,
mijn hele lichaam trilt,
ik ben bleker dan verdord gras,
nog even, en ik bezwijk.

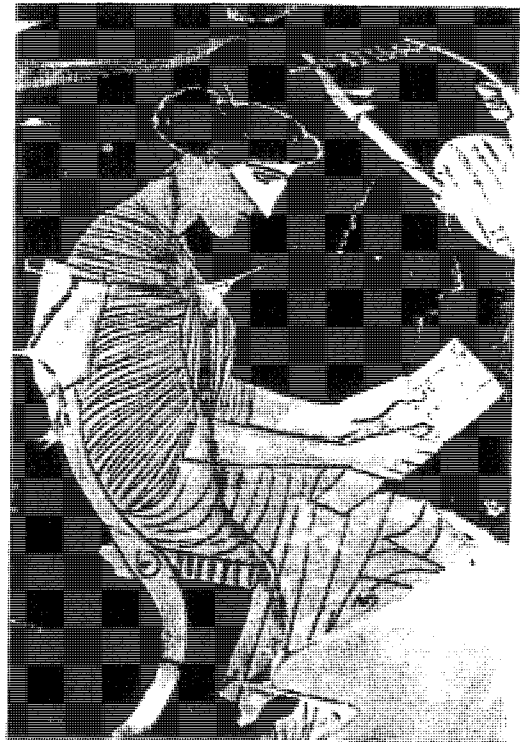
Maar alles is te verdragen,
ook al gaat een mens onder armoede gedrukt...

Dit is een van de beroemdste en tegelijk raadselachtigste gedichten uit de oudheid. De dichteres is Sappho van Lesbos die daar rond 620 is geboren uit een aanzienlijk geslacht. Haar vader zou jong gestorven zijn. Over haar verdere leven zijn we maar mondjesmaat ingelicht en er deden allerlei oncontroleerbare verhalen over haar de ronde. De oudste bron van informatie is een papyrusfragment uit 200 n.C., dus zo'n 800 jaar na Sappho. Zij zou drie broers hebben gehad. Een van hen, op wie ze het meest was gesteld, had een functie als wijnschenker bij de raadsvergaderingen. Mogelijk was Sappho getrouwd met een man die de vreemde naam Kerkylas had, in elk geval was er een dochtertje dat Kleïs, naar haar grootmoeder, heette. Misschien was zij door de tiran van Lesbos met haar familie verbannen naar Sicilië. In het raadhuis van Syracuse stond eeuwenlang een standbeeld van haar. Een vreemd verhaal is dat zij op latere leeftijd verliefd werd op een schipper, Phaon, en dat zij toen haar liefde niet beantwoord werd, zich van de rotsen in zee heeft geworpen. Dit zou merkwaardigerwijze op het eiland Leukas (ten noorden van Ithaka) hebben plaatsgevonden. Sappho was lelijk, zeker naar de maatstaven van het Griekse schoonheidsideaal (groot, fors en blankarmig), want ze was klein, had een onaantrekkelijk gezicht en een donkere teint. In de oudheid was ze beroemd en verguisd. Plato heeft een mooi epigram op haar geschreven:

Sommigen zeggen dat er negen Muzen zijn. Slordig!
Kijk maar naar de tiende: Sappho van Lesbos.

En de dichter Antipater uit Sidon (2^e eeuw v.C.) die bekendstond om onder meer zijn grafepigrammen, heeft voor Sappho het volgende grafopschrift gemaakt:

Mijn naam is Sappho, ik overtrof alle vrouwen
zoveel in liedkunst als Homerus dat deed bij de mannen.

.. Op deze vaas uit circa 430 v.Chr. zit Sappho gebogen over een boekrol.

Zij gold vaak als de dichteres bij uitstek, zoals Homerus dé dichter was. Op negen boekrollen werd haar werk bewaard in de beroemde bibliotheek van Alexandrië waar zij was ingedeeld bij de canon van de negen belangrijkste lyrische dichters. Tot in de late oudheid waren haar gedichten schoollectuur, maar in de Middeleeuwen zijn ze moedwillig door de preutse kerkvaders en Byzantijnse monniken vernield. Paus Gregorius VII heeft in 1057 een openbare boekverbranding georganiseerd. Bovendien zal het dialect waarin Sappho schreef, het Aeolisch, voor problemen hebben gezorgd. Momenteel zijn nog over: een lang gedicht, 10 grote fragmenten en tien korte, plus een paar enkele regels of woorden, meestal door taalgeleerden uit de oudheid geciteerd vanwege het dialect.

Maar, zoals gezegd, er waren in de oudheid ook tegengeluiden. De schrijvers van blijspelen stelden haar voor als een mannenverslindster. Een graadje erger maakte de christelijke schrijver Tatianus, een rabiate hater van de Griekse cultuur, (2^e eeuw n.C.) het, die haar een hoerige, minzieke vrouwspersoon noemde die haar eigen schaamteloosheid in liederen bezingt.

Dit laatste houdt verband met een aantal liederen waarin Sappho haar eigen verliefdheid en die van anderen bezingt en die liefde richtte zich op de meisjes in haar omgeving. Zinnen als: 'Mooie vrouwen, mijn gevoel voor jullie verandert nooit', 'Ooit hield ik van je, Atthis, lang geleden... een klein meisje leek je me, zonder gratie..' 'Ik wens oprecht dood te zijn. Ze huilde toen ze me moest verlaten en in tranen zei ze: "O, wat is dit erg voor ons, Sappho, tegen mijn wil ga ik bij je weg."'

Haar poëzie omvat naast koorzangen en bruiloftsliederen ook zeer persoonlijke ontboezemingen waarin beschreven wordt hoe gevoelens lichamelijke reacties teweegbrengen. De liefde is een irrationele macht die zoet en bitter verbindt en de mensen als een ziekte overvalt. Wie verliefd is, is overgeleverd aan een macht die buiten het eigen ik staat. Liefde werd dan ook vaak 'Afrodite's ziekte' genoemd. Wie verliefd was, hoopte door een bad in de rivier de Selemnos (noordoosten van de Peloponnesos) ervan af te komen. Het water van die rivier gold dientengevolge als kostbaarder dan grote rijkdom. Ook andere dichters beschouwden verliefdheid als een angstwekkende aangelegenheid. De lierdichter Ibycus (zesde eeuw v.C.) schreef: *Voor de komst van Eros sidder ik/ als een oud renpaard dat tegen zijn met de snelle wagen de baan op moet.* En zijn tijdgenoot Anakreon, die doorgaans de genoegens van het leven, de wijn en de liefde verheerlijkte, drukte het zo uit: *Opnieuw heeft Eros me als een smid/ met een grote moker geslagen en me in ijskoud water gedompeld.* Sappho is de schepster van de zogeheten Sapphische strofe, een strofe van drieënhalve regels, vooral gebruikt om de eenzaamheid van een minnaar aan te duiden en de pijn over het afscheid of het verlies van een geliefde.

Het eiland Lesbos gold bij uitstek als het eiland van de lyrische poëzie. Ooit waren hier het hoofd en de lier van Orfeus aangespoeld toen hij door razende Menaden was verscheurd, omdat hij na zijn ervaringen met Euridike niets meer van vrouwen wilde weten. De meisjes van Lesbos hadden een faam vanwege hun schoonheid die al door Homerus werd geprezen. Er vonden jaarlijks schoonheidswedstrijden plaats, *kallisteia* genoemd.

Toch heeft het eiland al in de oudheid de naam gekregen van de Lesbische liefde en dat is het gevolg van de gedichten van Sappho. De oude Grieken waren ervan overtuigd dat de dichteres over de seksuele activiteiten van een vrouw met een andere vrouw schreef, tien namen van meisjes worden genoemd. De Griekse auteurs zijn bekend met het verschijnsel, maar beschouwen het toch als iets bijzonders, heel anders dus dan de mannelijke homoseksualiteit. Lesbische scènes werden hoogst zelden op vazen afgebeeld. In het *Symposion* van Plato spreekt de komediedichter Aristophanes over het ontstaan van de verschillende soorten van

liefde: er waren oorspronkelijk drie geslachten, mannelijk, vrouwelijk en een mengvorm, en de mens was een bol met vier handen en benen, twee gezichten en twee schaamdelen. Toen zij de goden te lijf wilden gaan, heeft Zeus ze in tweeën gesneden. Sindsdien gaat ieder deel op zoek naar zijn wederhelft. En zo is de liefde ontstaan. *Mannen die uit de gemeenschappelijke sekse zijn gesneden, verlangen naar vrouwen en bij hen tref je dan ook de meeste echtbrekers. Terwijl de vrouwen die uit deze sekse zijn gesneden, naar mannen verlangen, en je bij hen de meeste echtbreeksters vindt. Maar vrouwen die uit het vrouwelijke geslacht zijn gesneden, geven niets om mannen. Zij voelen zich juist tot vrouwen aangetrokken. Bij hen vind je 'vriendinnen'. Alle mannen die uit het oude mannelijke geslacht gesneden zijn, zitten andere mannen achterna.*

Maar, zoals gezegd, lesbische liefde werd als uitzonderlijk ervaren. In een late dialoog van (pseudo?-) Lucianus *Soorten van liefde* roept een verdediger van de heteroseksuele liefde verontwaardigd uit: *Wanneer mannen ongegeneerd met mannen mogen omgaan, moeten van nu af aan ook de vrouwen elkaar kunnen liefhebben. Ga je gang, moderne tijd, die zulke buitenissige lusten wettigt! Jij geeft nu ook de vrouwen een gelijke kans en laat ze met elkaar omgang hebben zoals mannen dat samen doen. Laten de vrouwen maar leren die geile hulpstukken aan te gorden, die bizarre, wanstaltige en zaadloze apparaten, en laat dan de ene vrouw met de andere gemeenschap hebben. En laat die zelden gehoorde benaming – ik schaam me die uit te spreken – 'pottenliefde' ongebreideld hoogtij vieren.* En in het vijfde gesprek van hetaeren door dezelfde schrijver Lucianus (een gesprek dat vaak gekuist is of achteraf in de aantekeningen werd opgenomen vanwege het veel te gewaagde karakter) staat onder meer:

Het zijn vreemde verhalen die we over jou horen, Leaina. Die rijke Megilla uit Lesbos zou op jou verliefd zijn als een man, jullie gaan met elkaar om en doen ik weet niet wat met elkaar. Wat betekent dat? Je bloost? [...] Is zij soms lesbisch? Op Lesbos komt dat soort vrouwen voor, hoor ik, vrouwen die er als mannen uitzien, 'het' niet door mannen willen laten doen, maar zelf met vrouwen omgaan alsof het mannen zijn. [...] Wat deed ze dan Leaina, of liever: hoe? Dat interesseert me het meest. Leaina: Vraag me niet te veel, zo fraai is het niet, ik kan het je niet vertellen.

Hierboven wordt verwezen naar de *olisbos*, het glij-ding of de dildo. Griekse mannen waren er immers van overtuigd dat vrouwen, veel meer dan zij, naar seks verlangden en daarvoor hulpstukken gebruikten. Promiscue gedrag, veelwijverij, het bezit van slaven en slavinnen, lijfelijk contact met jongens, het onderhouden van een of meer concubines, nachtelijke orgieën met gehuurde escorts – zie hier een greep van het aantal voorrechten die in meerdere of mindere mate en verschillend per land aan de mannen voorbehouden bleven. En toch hadden de heren van de schepping de overtuiging dat de vrouwen veel zinnelijker waren dan zijzelf. Volgens hen waren ze sneller te verleiden, leefden ze uitsluitend voor de seks en spraken ze onderling nergens anders over, hun lust was onverzadigbaar, hun aard wellustig en tot overspel geneigd. Vrouwen waren in de ogen van de mannen natuurwezens bij wie iedere zelfbeheersing op seksueel gebied ontbrak en aan wie door de man in het huwelijk beschaving moest worden bijgebracht. Daarbij werden de heren geholpen door een aparte vrouwen-politie, *gynaikonomoi*, die het doen en laten van de vrouwen moesten controleren. Alle vrouwen leden volgens de mannen aan penisnijd en koesterden daarom zo'n onmatig verlangen naar *phalloi*, echt of kunstmatig. Zo'n *olisbos* was er een, een *phallus* van leer. Vooral de stad Milete was befaamd om de productie ervan. Trouwens dat vrouwen als natuurwezens seksbelust waren, bleek uit talloze opmerkingen van (mannelijke) schrijvers. Bijvoorbeeld in Aristophanes' *Lysistrata*, de seksstaking. Daar blijkt dat de vrouwen het er op den duur veel moeilijker mee hadden dan de mannen. Ook in de mythologie was een

vergelijkbaar verhaal: Tiresias had ooit twee slangen zien paren en ze met een stok geslagen. Prompt was hij in een vrouw veranderd. Tien jaar later zag hij weer twee slangen en sloeg ze opnieuw. Daarop kreeg hij zijn mannelijkheid terug. Bij een van de talloze ruzies tussen Zeus en Hera werd hij als deskundige erbij gehaald. De twee goden hadden namelijk verschil van mening over het feit wie meer van de liefde genoot: de man of de vrouw. Zeus beweerde dat de vrouw dat was, maar Hera (die wel wist dat het waar was, maar het gênant vond om dat toe te geven) beweerde bij hoog en bij laag dat de man beter aan zijn trekken kwam. De andere goden durfden zich er niet over uit te spreken, bang voor de wraak van een van beide partijen. Daarom moest Tiresias naar de Olympus komen en hij verklaarde vanuit zijn ervaring te weten dat de vrouw negen maal zoveel genoot. Hera, die niet tegen haar verlies kon, ontnam hem het licht uit zijn ogen waarna Zeus hem, bij wijze van troost, een levenduur gaf die zeven keer langer was dan normaal.

En dan was er het verhaal over Stratonike, de vrouw van de Assyrische koning. Zij wilde een pelgrimage ondernemen om een tempel te stichten. De koning besloot om zijn intimus, Combabus, als gezel en beschermer mee te sturen. Maar die voorzag problemen wanneer hij zo lange tijd in het gezelschap van een getrouwde vrouw moest doorbrengen en hij smeekte de koning om hem thuis te laten. Het baatte hem niet, hij moest en zou mee. Het enige dat hij gedaan kon krijgen, was dat het vertrek een week werd uitgesteld. Na het verstrijken daarvan gaf hij aan de koning een kistje met de vraag of die het voorwerp voor hem wilde bewaren omdat het zijn kostbaarste bezit bevatte. De koning liet het verzegelen en gaf het in bewaring aan zijn schatmeester. Hierna gebeurde alles zoals Combabus al gevreesd had: de koningin werd verliefd op hem en wilde met hem naar bed. Maar hij wees haar toenaderingspogingen af. Net als in het verhaal van Phaedra en Hippolytus, beschuldigde Stratonike na thuiskomst de jongen bij haar man valselijk van pogingen tot aanranding en Combabus werd gevangengezet. Op de dag van het proces vroeg hij aan de koning of die, voordat hij het oordeel uitsprak, het kistje wilde openen. Toen bleken daarin de gebalsemde genitaliën van de ten onrechte aangeklaagde man te zitten. Hij werd ogenblikkelijk vrijgesproken, de koning omarmde hem in tranen en verleende hem de hoogste post van het rijk. Er werd ook een beeld van brons van hem gemaakt, waarbij hij in mannenkleden was gehuld, maar een vrouwelijke figuur had.

De ideeën die mannen hadden over de vrouwelijke seksualiteit waren trouwens rudimentair, het leek hun weinig te interesseren hoe het vrouwenlichaam in elkaar zat. Vrouwen waren voor de voortplanting en daarmee uit. Hun baarmoeder zwierf heen en weer door de borst en ze waren slechts tijdens de menstruatie vruchtbaar. Aristoteles meende zelfs dat alle vrouwen tegelijk bij afnemende maan menstueerden en dit zal wel een maandelijks run op het vrouwenvertrek hebben veroorzaakt. Vrouwen werden volgens hem als zwakkere wezens ook eerder oud, ze hebben minder tanden dan de mannen en het feit dat ze niet zo vlug kaal worden als de mannen, komt doordat ze kinderlijk en onvolwassen zijn gebleven. Wanneer op vazen te zien is dat mannen in zo'n vrouwenvertrek komen, hebben ze altijd een wandelstok bij zich alsof ze er uitsluitend op bezoek komen. Mannen en vrouwen bedreven de daad op een smal rustbed, maar daarna sliepen ze apart.

Over Sappho zijn door het nageslacht zeer tegenstrijdige opvattingen gedebiteerd. Men wilde haar ontboezemingen niet letterlijk nemen en noemde haar de directrice van een meisjespensionaat. Zij zou een kostschool voor meisjes gerund hebben met wie ze koor- en bruijloftliederen instudeerde. Er waren op het eiland meer van dergelijke groepen, Sappho haalt boosaardig uit tegen rivalen. Ook is zij wel gezien als een priesteres van een cultische gemeenschap. Haar verliefdheid zou uitsluitend platonisch zijn geweest. Vooral vanaf de renaissance werd het werk van Sappho gewaardeerd, al wisten de geleerden nauwelijks iets van haar af, maar in het Duitsland van de 17^e eeuw werd zij als een zedenloze, verdorven

persoon zo zwart mogelijk afgeschilderd. Anderzijds werd zij door de dichtende vrouwen tot icoon verheven. In de 18^e eeuw werd de Sapphische strofe weer gebruikt en hierdoor kwam de waardering voor Sappho, zij het dat het nu doorsloeg naar de andere kant: Sappho was het toppunt van hartstochtelijke poëtische kracht', of 'het prototype van een oorspronkelijk scheppende geest', 'de belichaming van lyrische poëzie' etc.

In het algemeen kan men stellen dat de vrouwen in de Aeolische gebieden een grotere vrijheid van beweging hadden dan in Athene. Zij kregen blijkbaar ook meer scholing dan in Athene waar meisjes niet naar school gingen. Maar ook elders waren dichters actief: we kennen er een aantal van naam zoals Erinna uit Boiotië die maar 19 jaar oud is geworden, Corinna en Telesilla, die nog meer naam heeft gemaakt doordat zij samen met de vrouwen haar vaderstad Argos tegen de Spartanen heeft verdedigd. Helaas is er bedroevend weinig van al deze schrijfsters overgebleven, van Telesilla bijvoorbeeld niet meer dan twee regels.

Anyte

(voor een overleden vriendin)

Voor jou geen slaapkamer met een mooi bed, geen plechtige bruiloftsliederen,
je moeder liet op deze marmeren graftombe
het beeld van een meisje neerzetten, net zo groot en mooi als jij,
Thersis. Zo kunnen we, ook al ben je dood, nog met je praten.

Gedichten van Sappho

De maan is ondergegaan
en het Zevengesternte, het is
middernacht, de tijd verstrijkt,
ik slaap alleen.

Jij bent mij vergeten
of heb je iemand anders lief,
meer dan mij?
Hoe kan die boerin jou verleiden?
Ze draagt lompe lompen
en weet niet eens hoe ze een jurk over haar enkels
moet draperen.

'Ik was nog liever dood,'
hilde ze, toen ze mij verliet,
en steeds maar zei ze:
'O, wat moet ik verschrikkelijk lijden,
Sappho, met tegenzin ga ik van je weg.'
Ik antwoordde haar:
'Het ga je goed, denk nog eens aan
mij, want je weet wat ik voor je voelde,
en zo niet, dan wil ik je er wel aan
herinneren, aan al het moois
dat we hebben meegemaakt.
Veel kransen van viooltjes,

Sappho

rozen en crocussen,
heb ik op je hoofd gezet
en veel bloemslingers gevlochten,
en om je slanke hals gelegd
en met veel kostbare, koninklijke crème
heb ik je gezalfd,
en op een zacht bed heb ik je verlangen gestild.'

Zoals de zoete appel bloest boven aan de tak,
hoog, op het hoogste punt van de boom, de plukkers hebben haar vergeten,
nee, niet vergeten, ze konden er niet bij.
Zoals de hyacint door de herders in de bergen
wordt vertrapt en de rode bloem valt op de grond.

Maagdelijkheid, maagdelijkheid, waar ben je nu?
'Nooit kom ik bij je terug, nooit keer ik weer...'

Ouderdom rimpelt mijn hele lichaam,
mijn zwarte haren zijn wit geworden,
mijn knieën dragen me niet meer,
ze liepen ooit als hinden.
Alleen de liefde schenkt me nog wat zonneschijn en schoonheid.

Sappho: deze schildering van een met juwelen en een gouden haarmet getooide jonge vrouw met een wastablet en een stilus in de hand werd in de 18e eeuw voor het eerst geïdentificeerd als Sappho. Op deze manier werden in de 1e eeuw n.C. Romeinse meisjes van goede komaf en opleiding uitgebeeld (muurschildering uit Pompei, derde kwart 1e eeuw n.C.).

Man bezoekt vrouwenvertrek. Attische lekythos, 470 v.Chr., Berlijn, Staatliche Museen.

LIEFDE TE KOOP

Rond het jaar 590 v.C. voerde de staatsman Solon in zijn vaderstad een aantal belangrijke hervormingen door. Een van zijn ingrijpende maatregelen betrof de stichting van staatsbordelen, een ongekend verschijnsel in de toenmalige Griekse wereld. Het oogmerk was te voorkomen dat de burgerjongens zich in hun hartstocht zouden vergrijpen aan fatsoenlijke meisjes en vrouwen. Op die manier wilde deze wetgever het Atheense volk 'zuiver' houden en vrijwaren voor wat hij zag als de bezoedeling van ontucht en overspel. Nog eeuwen later zou hij geprezen worden om deze verordening, aldus het commentaar van de komedieschrijver Filemon (360-265):

Solon, u hebt een wet bedacht die voor de hele mensheid van nut is geweest. U zou dit als eerste hebben ingezien, ik zweer het! Het is een maatregel die het volk ten goede kwam. Hiermee miszeg ik niets, Solon. U merkte dat de stad overspoeld was met jongemannen die stuk voor stuk door de geslachtsdrift waren bezeten en het verkeerde pad op wilden gaan. Daarom kocht u vrouwen in die u op verschillende plaatsen onderbracht. Zij waren voor iedereen toegankelijk en beschikbaar. Kijk ze daar naakt staan, laat je niet bedonderen, inspecteer ze maar van top tot teen. Misschien ben je niet goed in vorm of zit je iets dwars. Vergeet het, want de deur staat wijdopen en het kost een habbekrats, ga maar gauw naar binnen. Hier doen ze niet preuts en hier hebben ze geen praatjes; niemand bedenkt zich, echt niet, het gaat precies naar je wens en op de manier die je wenst. Bij het afscheid mag je zeggen: 'Val dood', want dan ken je haar niet meer.

De meisjes die in de publieke huizen waren ondergebracht, waren slavinnen. Ze werden voor hun diensten in natura betaald met eten, drinken en kleren, want de geldelijke opbrengsten kregen een meer verheven bestemming: daarvan werd een tempel bekostigd voor Aphrodite, de godin van lichamelijke schoonheid en liefde. Haar bijnaam was dan ook *Pandemos*, de godin voor het hele volk, en zij werd bij uitstek vereerd als de beschermvrouwe van de hoeren.

Tempelprostitutie

Nu was de verbinding tussen godsdienst en betaalde liefde niet nieuw. Al eeuwen lang zou de tempelprostitutie een gewoon fenomeen zijn geweest in het tweestromenland Mesopotamië. Dit weten we op gezag van Herodotus (Boek I, 199) en het is de vraag of hij volledig geïnformeerd was. Later zal Strabo (*Geographika*, XI,14,16) over de Armeniërs eraan toevoegen: *De Armeniërs vereerden in het bijzonder Anaïtis (of Anahita) en ze hebben voor haar talrijke tempels gebouwd, vooral in Acilisene. Zij wijdden slaaffes en slavinetjes aan haar. Maar het is ronduit verbazingwekkend dat de meest vooraanstaande mannen van het land hun nog maagdelijke dochter aan haar wijdden. Het is door de wet voorgeschreven dat zij zich vóór hun huwelijk gedurende lange tijd aan de godin van de prostitutie overgeven en niemand vindt het ongepast om daarna met ze te trouwen.*

In veel landen van het Nabije Oosten was het verschijnsel bekend. Zo haalden in de heiligdommen van Kanaän, het beloofde land van Palestina, de jongens in ruil voor hun seksuele diensten gelden op voor de godin Astarte, terwijl meisjes in of rond de tempel hun hoerenloon afdroegen aan de priesters. De verontwaardigde profeten in Israël kreten deze vergoeding uit voor 'hondenloon', en ze beschouwden de rite als een bewijs van afgodendienst, maar ze konden niet verhinderen dat de praktijk ook in Jeruzalem werd ingevoerd door Rechabeam, de zoon van koning Salomo (I Kon.14:24); drie eeuwen lang zouden rond en in de grote tempel de prostituees hun brood verdienen.

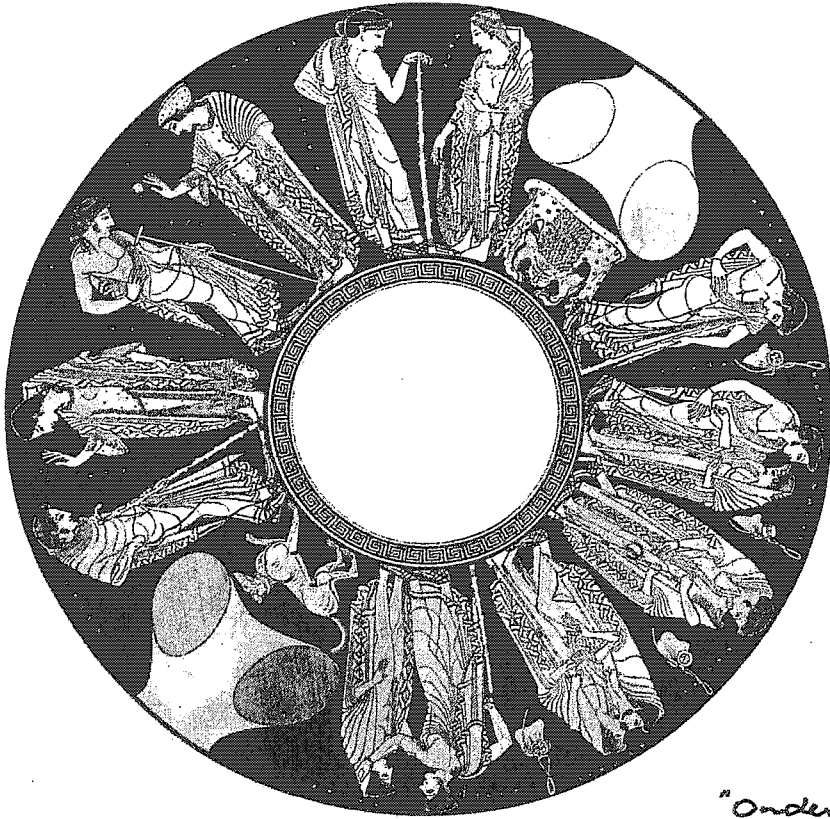
Alleen in Egypte was het vrijen in een heilige plaats niet toegestaan, zoals ons opnieuw Herodotus meedeelt, maar daar hadden de vrouwen tijdens het feest van de godin Artemis (=Bastet) de gewoonte krijsend door de stad te hollen, schuttingtaal uit te slaan en hun rokken omhoog te trekken voor de mannelijke voorbijgangers. Er deed zelfs een verhaal de ronde dat de dochter van farao Cheops op last van haar vader, toen deze krap bij kas kwam te zitten vanwege de bouw van zijn vermaarde piramide, in een bordeel moest werken om de benodigde gelden bijeen te krijgen. Eerzuchtig als het meisje was, verlangde zij van elke klant dat hij behalve de financiële bijdrage één steen zou meebrengen. Haar succes was zo groot dat zij op den duur van al die stenen een eigen piramide kon laten bouwen.

Ook in Griekenland was de gewijde prostitutie ingeburgerd. Het grootste centrum van tempelhoererie zou de stad Pafos zijn geweest, gelegen in de zuidwestelijke hoek van het eiland Cyprus. Na haar geboorte uit het schuim van de zee was Aphrodite hier aan land gegaan en ze dankte aan deze gebeurtenis haar eretitel 'de Cyprische'. Op het eiland Samos hadden de soldatenhoeren die de daar gelegerde Atheense krijgsmacht in 441-439 begeleidden, zoveel winst gemaakt dat ze een pronkaltair voor Aphrodite konden oprichten. Daarnaast had de havenstad Corinthe op het gebied van de rituele prostitutie een belangrijke naam. Op de burcht van die plaats boden niet minder dan duizend meisjes hun lichaam te koop aan in de tempel die ter ere van Aphrodite *Pornè* was gebouwd. Vol trots noemden ze zich *hiërodoulai* of godgewijde dienaressen. Ze waren zonder uitzondering slavinnen en werden vaak door vermogende heren of zegevierende sportlieden aan het heiligdom geschonken na een gelofte. Zo wordt van Xenophon (niet de bekende schrijver!) gezegd dat hij na zijn overwinning bij de Olympische Spelen niet minder dan 100 meisjes aan het heiligdom toezegde. Toen de Perzen in aantocht waren en Griekenland bedreigden, werd aan deze hiërodoulen gevraagd om in het openbaar gebeden te zeggen en een offer te brengen tot heil van de Grieken. Blijkbaar met het gewenste resultaat, want leger en vloot van Xerxes werden verslagen en de Corinthiërs plaatsten als dank een wijgeschenk in de tempel van Aphrodite, een stèle met de namen van alle gewijde prostituees en een epigram van de bekende dichter Simonides: *Deze vrouwen hebben hier de godin van Cyprus staan smeken voor de Grieken en hun medeburgers die stredden voor de goede zaak. De goddelijke Aphrodite wilde de citadel van Griekenland niet overleveren aan de Perzische boogschutters.* Een van deze meisjes had iets slims bedacht om klanten te winnen. Ze had in spiegelschrift in de zool van haar schoen laten snijden: 'Volg me', en in de weke bodem van de straten was dat een aanwijzing om naar haar werkplek te gaan.

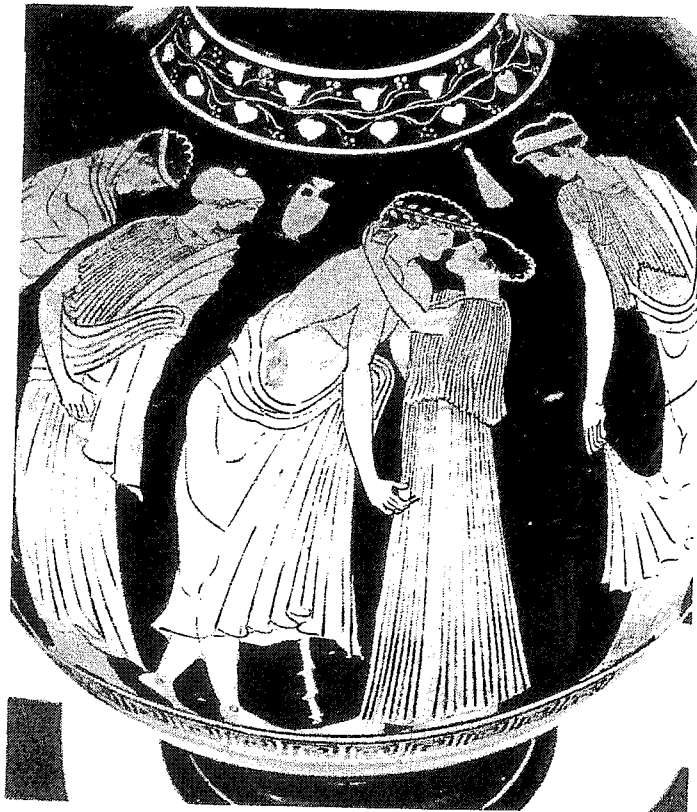
Rangorde

Behalve deze tempelprostitutie kenden de Grieken een groot aantal vormen van betaalde liefde. Er bestond onder de dames van lichte zeden een hiërarchie, die allerhande vrouwen omvatte, maar nooit burgeressen. Aan de laatsten was het streng verboden, op straffe van verbanning, zich te prostitueren. In de bordelen zaten de meisjes in een halve cirkel te zonnebaden, met ontblote borsten, wachtend op de klanten. Zij spraken de oudere heren liefkozend met 'paatje' aan en de jongemannen met 'grote jongen'. Zo'n bordeel heette in het Grieks een *ergasterion*, werkplaats, en telde zo'n 20 à 30 kamertjes. Er zijn veel afbeeldingen op vazen gevonden waarop prostituees zijn weergegeven die aan het spinnen zijn. Waarschijnlijk deden ze dat om 'tussen de bedrijven' door wat bij te verdienen en op den duur daarmee hun vrijheid te kopen.

De meisjes in de staatsbordelen waren allemaal slavinnen en werden *pornai* of met een verkleinwoord *pornidia* genoemd. In die benaming zit het Griekse woord voor 'verkopen' en onze term porno is ervan afgeleid. De *pornai* vormden de onderste sport van de ladder en

"Onderhandelen."

girl
greeting customer as
he "feels her up."

. Size is usually an indication of age in erotic vase painting. Here a young man prepares to kiss a very young hetaira who meets his gaze and reaches up to return his embrace. Attic red-figure cup by the Kiss Painter, late sixth century B.C. (Staatliche Museum, Berlin, no. 2269)

Young men and hetairas in a symposium scene. Between the couples, a case for an aulos hangs on the wall of the symposium room. Red-figure kalpis by the Dikaios Painter, late sixth century B.C. (Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Brussels, no. R.351)

waren voor iedereen, zelfs voor slaven, betaalbaar, want de prijs was één obool (de prijs die je ook voor een halve liter olijfolie kwijt was).

Een trede hoger stonden de tippelaarsters, die soms wel *leophoros*, hoofdweg, werden genoemd, omdat iedereen eroverheen ging. Maar er zijn ook andere, evenmin vleiende benamingen, zoals 'brughoer', of *chamaitype*, dat iets als 'werpster op de kale grond' (eigenlijk gezegd van een valk die zijn buit tegen de grond slaat) betekent, of 'voetsoldaat' en laan-loopster. Zij hielden zich op in de haven van Piraeus, de Atheense Pottenbakkerswijk en op de begraafplaatsen buiten de stad. Voor dit type prostituees was een aparte politie aangesteld, *astynomoi* van tien man, vijf in Athene en vijf in Piraeus. Zij hadden onder meer de taak om de prijzen die voor de verleende diensten werden gevraagd in het oog te houden: die mochten nooit meer dan twee drachmen bedragen, met een maximum van tien per nacht. Hierover moest belasting worden betaald. Overtreding en de heimelijke levering van zwart werkende musiciennes werden streng gestraft en golden zelfs als een aantasting van de staatsveiligheid waarvoor een officiële aanklacht werd ingediend. Verder zorgden deze functionarissen ervoor dat er niet teveel geluidsoverlast op straat was. Ook werd door hen geloot wanneer twee of meer klanten van de diensten van zo'n prostituee gebruik wilden maken. Bovendien gingen ze na of vrijgeboren kinderen werden uitgebuit. Wie zich aan de zoon of de dochter van een burger vergreep, kon met de dood bestraft worden. Op het prostitueren van een vrije vrouw stond een boete van twintig drachmen. Door de nood gedwongen en bij gebrek aan een mannelijke verwant die hen kon beschermen, zullen ook wel verarmde burgeressen hun lichaam te koop hebben aangeboden.

Maar de *astynomoi* traden niet alleen als zedenpolitie op. Ook werd van hen verwacht dat zij de lijken van mensen die op straat waren overleden, buiten de stad lieten brengen en dat de uitwerpselen die door speciale *koprologoi* waren opgehaald, buiten de bebouwde kom werden gedeponeerd.

Dan kwamen de musiciennes, danseressen en acrobaten. Zij werden ingehuurd wanneer de mannen na de maaltijd een drankfeest of *symposion* hielden in de herenkamer van het huis. Hierbij waren de echtgenotes en dochters niet gewenst. De gastheer pakte dan uit. Zo lezen we bij Theophrastus die een karakter van een patser heeft geschetst, een onbehouden opschepper die zegt: *Voor ieders gerief is gezorgd: jullie hoeven het maar te zeggen en de knecht gaat meteen een meisje uit het bordeel halen. Dan kunnen we allemaal van haar fluitspel genieten – en van haar natuurlijk!* Zo'n drinkgelag leidde vaak tot een orgie waarbij de zonen onder het toezicht van hun vader hun eerste seksuele ervaring opdeden. Soms werd het feest op straat voortgezet, tot overlast van de rest van de burgerij. Er werd in hoog tempo gedronken. Het was geen uitzondering als ieder van de feestgangers vijf liter wijn naar binnen sloeg. Het kon tot onaangename situaties leiden, zoals Lucianus beschrijft:

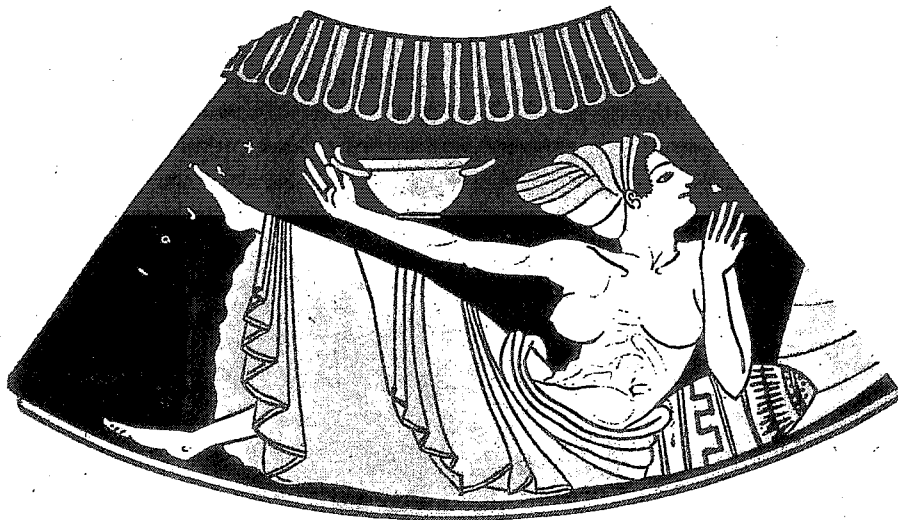
Het was allemaal even gezellig, maar ineens hoorden we toch een lawaai en geschreeuw! De buitendeur werd ingetrapt en vlak daarna drongen een stuk of acht jonge krachtpatsers binnen, meteen was het één grote bende en Gorgos (de gastheer) werd tegen de grond geslagen en in elkaar getrapt. Het lukt mijn vriendin Corcale om pijlsnel te ontsnappen [...], maar ik kreeg een lel van Deinomachus. 'Val dood', zei hij, en hij smeed mijn fluit in stukken naar mij toe. Nu ga ik dat gauw aan de baas vertellen...

Die baas is de bordeelhouder, *pornoboskos* geheten, een beroep dat een zeer slechte naam in het oude Griekenland had. Er waren *pornoboskoi* die met een groep meisjes alle festiviteiten en sportwedstrijden in de Griekse wereld afdingen.

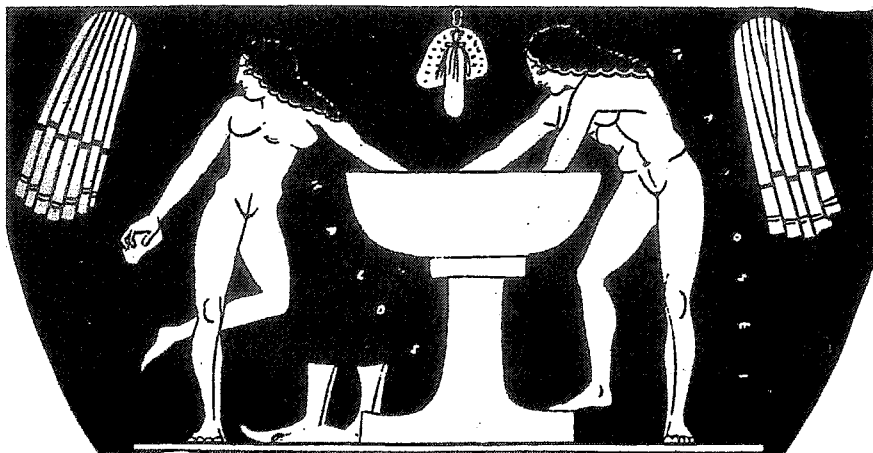
Tijdens een *symposion* werden erotische shows opgevoerd en verschillende spelletjes gespeeld. Een ervan heette *kottabos*: een drinkschaal, waarin een restje wijn zat, werd rondgedraaid en het was de bedoeling dat de druppels een andere schaal die op een stok stond,

Hetaere mit
dubbele koto
en hetaere
die het kottabos-
spel speelt

HETAIRA

GIRLS USING A LARGE WASH-BASIN

op de grond lieten kletteren terwijl de naam van de geliefde werd uitgesproken. Lukt de opzet, dan mocht de winnaar met zijn uitverkorene de liefde bedrijven. Ook werd er wel een appel naar de geliefde gegooid. Als zij die aan haar boezem borg, betekende dit dat zij op de avances wilde ingaan. Er is een epigram van Plato bewaard dat als volgt luidt: *Ik ben een appel; ik word gegooid door de man die van jou houdt. Zeg ja, Xanthippe. Want jij en ik zullen beiden verrotten.*

Gefortuneerde Atheners hadden bovendien de mogelijkheid om voor zichzelf een meisje of volwassene als een maintenee te reserveren. Soms deelden twee mannen de omgang met zo'n vrouw en draaiden ze gezamenlijk voor de kosten op.

Nog een trede hoger stonden de *hetairai*, hetaeren, letterlijk: vriendinnen of gezellen, een omschrijving die vriendelijk aandoet. Ook zij waren tijdens een symposion aanwezig en vrolijkten daar met hun lier, hobo of castagnetten het samenzijn op. Maar vaker bepaalden zij de sfeer door met de deelnemers gesprekken op verschillende gebieden te voeren die zich zelfs tot wijsgerige onderwerpen konden uitstrekken. In tegenstelling tot de burgermeisjes hadden zij dus een behoorlijk intellectuele ontwikkeling. Het conversatietalent en de gevatheid van de Griekse hetaeren werden zeer op prijs gesteld, er zijn talloze anekdoten en snedige opmerkingen van hen bewaard gebleven, de meeste zijn onvertaalbaar, omdat ze een woordspeling bevatten die vaak onbegrijpelijk is. Met plezier werd vermeld hoe een van hen, Gnathaina, na een compliment van haar minnaar, een toneelschrijver met een matig talent, over de heerlijk koele temperatuur van haar wijn gevat antwoordde dat dit kwam doordat ze de drank altijd tussen zijn toneelstukken bewaarde. Deze Gnathaina wier naam weinig vleierend is (het heeft iets met een gulzige kaak te maken) had haar kleindochter in het vak opgeleid, ene Gnathanion. Zij had bovendien een aantal huisregels opgesteld waaraan de gasten zich dienden te houden, een geheel van 323 regels die later nog door de beroemde Callimachus, bibliothecaris van Alexandrië, werden geciteerd.

De hetaeren hadden namen als Glykera (Zoetje), Chryse ('Goldie'), Popje, Schatje, Boöpis of Koeogige (een compliment in het Grieks) en Ansjovis vanwege de lichte teint, de dunne taille en grote ogen. Maar er waren ook minder vleierende benamingen: Hondensnuit, Steekvlieg, Vodden, Afgrond, Kronkelaarster, Druipoog, Bijl (voor de bikkelharde, hierna nog te bespreken Laïs) en Bedel-Helena. De naam Obole (obool, het kleinste muntstuk) was een verwijzing naar de prijs, net als Didrachmon (Tweedrachmen), en Proskenion was de naam van een opgedirkte prostituee die eruitzag als een toneeldecor en achter de schermen (=zonder kleren aan) oerlelijk was. Een van de hetaeren werd Klepsydra, Waterklok, genoemd omdat zij het zo druk had dat zij haar klanten slechts de tijd kon geven van het leeglopen van de waterklok.

Verschillende van deze hetaeren verwierven zich een grote reputatie. Zij stonden befaamd om hun intelligentie, schoonheid, puissante rijkdom en vanwege de klandizie van beroemdheden. Men duidde ze aan als *megalisthoi hetairai*, prijzige hetaeren. Hun veelal excentrieke gedrag en spitse uitspraken waren onderwerp van vele geschriften, ze werden geëerd met standbeelden, waarvoor zijzelf model hadden gestaan, en een paar van hen zijn zelfs na hun dood vergoddelijkt.

De leefomstandigheden van de prostituees

Het beroep van hetaere ging meestal van moeder (of grootmoeder) op (klein-)dochter over. Lucianus geeft een gesprek weer tussen een moeder en haar dochter die zojuist haar eerste ervaring heeft ondergaan (*Hoertjes in gesprek*, nummer 6). In de bordelen van Athene werden de meisjes al heel jong in het vak ingewijd, vanaf hun vierde levensjaar. Ze werden *hypoparthenai hetairai* genoemd, nog niet ontmaagde meisjes die te jong waren voor het

A FLUTE-GIRL

geslachtsverkeer. De wet verbood immers kinderprostitutie niet, behalve wanneer het vrijgeboren jongens of meisjes betrof.

De opleiding behelsde niet alleen de manieren om de mannen te gerieven, het aanleren van sociale vaardigheden, het onderricht in de letteren en het bespelen van allerlei muziekinstrumenten, maar ook de juiste toepassing van schoonheidsmiddelen en het dragen van de geschikte kleding. We lezen dat de Griekse prostituees bij voorkeur in saffraangele jurken rondliepen omdat geel de kleur was waardoor de heren in opwinding zouden geraken. Maar ook ragfijne, doorzichtige hemden die de lichaamsvormen beter deden uitkomen, waren geliefd. Een van de hetaeren had een eigen schoonheidscrème op haar naam staan, het *plangonion*. Er zijn legio methoden opgeschreven om lichamelijke gebreken te verhullen. Hier volgt er een:

Zij (= de bordeelhouders) halen hoertjes in huis, jong en nog onervaren, en veranderen haar uiterlijk: manieren en voorkomen worden onherkenbaar. Wie te klein van stuk is, krijgt een kurken zool onder haar schoenen, maar is er een te groot, dan moet ze platte slippers dragen en haar hoofd schuin tegen haar schouders houden, dat scheelt een stuk. Geen heupen? Dan wordt wat vulsel onder haar jurk genaaid en haar brede achterwerk wordt een doorslaand succes bij het publiek. Een puntbuik verdoezel je met kunstborsten [...] die worden als een stel dwarslatten onder het kleed recht naar voren gestoken waardoor de buik niet te zien is. Zijn de wenkbrauwen te flets? Smeer er dan wat roet op. Of zijn ze juist te donker? Breng dan loodwit aan. Een te bleke teint wordt verholpen door het gezicht met rouge in te smeren. Elk aantrekkelijk lichaamsdeel wordt naakt getoond. Met een fraai gebit blijf je lachen. Zo zien de voorbijgangers wat een mooie mond je hebt. Als je geen zin hebt om te lachen, stop dan een takje groen tussen je lippen. Dat hebben de geitenkoppen in de slagerijen ook en zoiets is goed voor de klandizie. Op die manier moet je uiteindelijk wel lachen, of je wilt of niet.

Ongewenste zwangerschap was het grootste beroepsrisico en daarom werden de jonge hetaeren al in een vroeg stadium op de hoogte gebracht van de talrijke middelen om dit te voorkomen. Ze leerden de werking van allerlei kruiden, planten, wortels en vruchten, en van chemische stoffen die konden voorkomen dat ze zwanger raakten. Een beker met cederolie, gemengd met loodwit of wierook, heette volgens Aristoteles een probaat middel te zijn, mits het vóór de geslachtsgemeenschap werd opgedronken. De vrouwendokter Soranus, ca. 100 n.C., grondlegger van de gynaecologie en verloskunde, raadde in zijn *Gynaikologia* aan: *Gedurende drie dagen een drankje innemen gemaakt van anjelier- en mirte-zaad ter waarde van drie obolen, voor één drachme mirre en twee snuifjes witte peper, of voor één obool mosterdzaad en voor een halve obool berenklauw, gemengd met gefermenteerde honing drinken.*

Over geslachtsziekten zwijgt de antieke literatuur. Dit kan betekenen dat venerische kwalen nog niet voorkwamen of dat ze als zodanig niet werden herkend. Natuurlijk werd wel gewaarschuwd voor andere overdraagbare ziekten, zoals steenpuisten.

Opvattingen over de betaalde liefde

Het huwelijk was een zakelijke transactie, zoals we hebben gezien. Dat opgroeiende jongens en getrouwde mannen met prostituees omgingen, werd als normaal ervaren. Wanneer er bij de mannen dan al sprake was van verliefdheid, was die doorgaans op hetaeren of, vooral in Athene en Sparta, op knapen gericht. Met de publieke vrouwen en niet met hun echtgenotes traden de Atheners naar buiten toe op, met hen konden ze zich amuseren en een gesprek op niveau voeren. Afbeeldingen van naakte vrouwelijke familieleden zal men in Griekenland niet aantreffen, het zijn uitsluitend de courtesanes en de straatmadelieven die bloot weergegeven

konden worden. De hetaeren werden op de slavenmarkt gekocht, waren het slachtoffer van piraterij geweest of ooit krijgsgevangen gemaakt. Soms waren ze vanuit een vreemde stad geïmmigreerd. Maar ze konden ook als vondeling zijn opgenomen en grootgebracht, zoals eerder gezegd. Veroordelingen van buiten- en voor-echtelijke liefdesbetrekkingen zijn er niet of nauwelijks. Zo luidt een citaat van de schrijver Amphis: *Is een hetaere niet aardiger dan een getrouwde vrouw? Ja, veel meer, en heel begrijpelijk. Want de echtgenote, beschermd door de wet, heeft het hoog in de bol omdat ze niet uit huis kan worden gezet, terwijl de prostituee weet dat een man moet worden ingepakt door haar charmes of dat ze anders maar een ander moet opzoeken.*

Wanneer aan de hetaeren iets verweten wordt, slaat dat op hun hebzuchtigheid en ontrouw – het laatste is natuurlijk beroepsmatig wel te verklaren. De schrijver Anaxilas laat zich wel erg negatief over hen uit: *Iedere man die een affaire heeft gehad met een hoer kan geen wettelozer wezen noemen. Want welke woeste draak, welke vuurspuwende Chimaera of Charybdis, of driekoppige Skylla, Hydra, leeuw, adder en het gevleugelde gebroed van Harpijen is er ooit in geslaagd dit verachtelijke soort te overtreffen? Dat is onmogelijk! Zij overtreffen alle ellende op deze wereld. Laten we maar eens kijken. We beginnen met Plangon, die, net als de Chimaera, alle vreemde bezoekers in vuur en vlam zet. Maar een ridder heeft haar in zijn eentje geruïneerd, hij heeft al haar meubels uit het huis weggenomen. [...] Je kunt elke publieke vrouw een sfinx noemen. Ze spreken geen duidelijke taal, maar in raadsels hoe ze van je houden, en willen kussen en prettig samen zijn...*

Voor de oudere hetaeren moeten het ontgelden: *Prodiqe, heb ik je niet gezegd: 'We worden oud? Heb ik je niet voorspeld dat de liefde spoedig zal verflauwen? Nu heb je rimpels, grijze haren, een uitgezakt lijf en een mond die alle aantrekkingskracht heeft verloren. Zoekt iemand jou nog op, hooghartig mens, of wil hij met mooie praatjes iets van je gedaan krijgen? Nee, we lopen je voorbij, alsof je een grafsteen bent.'* (Rufinus) Een enkeling wist haar charmes te behouden: *Charito heeft de zes kruisjes al achter zich, maar ze heeft nog altijd haar zware, zwarte vlechten en haar marmerblanke borsten staan nog rechtop, zonder dat ze met een bustehouder worden samengehouden, haar huid is rimpelloos, en ademt nog steeds ambrosijn, alle verleiding en duizend bekoorlijkheden uit. Minnaars, ga die vurige hartstocht niet uit de weg, zoek haar op en vergeet dat ze eigenlijk tien jaar ouder is.*

De concubine/ de gigolo

De (vermogende) Athener had ook de mogelijkheid om een vrouw in huis te nemen als bijvrouw, *pallakè* in het Grieks. De redenaar Apollodoros verkondigde in zijn redevoering *Tegen Neaira*, 122: *Wij hebben hetaeren voor ons plezier, concubines voor de dagelijkse verzorging van ons lichaam en echtgenotes om wettelijke kinderen te krijgen en met een gerust hart de zorg voor het huis aan ze toe te vertrouwen.* Bijna altijd was zo'n bijvrouw een vreemdelinge, al zijn er gevallen bekend dat ook (verarmde en oudere) burgervrouwen concubine werden of meisjes van wie de vader de bruidsschat niet kon bekostigen. We weten van de redenaar Isaios (eerste helft 4^e eeuw v.C.) dat de vaders van deze meisjes een vergoeding ontvingen van de man die de dochter als bijvrouw nam (*Het erf van Pyrrhos* 28). Het gebeurde vaak dat zij haar intrek nam in de woning wanneer de Athener de middelbare leeftijd had bereikt. Eventueel kon hij van zijn vrouw scheiden. Dat is in 450 v.C. met de staatsman Perikles gebeurd. Hij scheidde van zijn eerste vrouw die aan hem verwant was en stond haar toe te hertrouwen. Het huwelijk zou geen succes zijn geweest omdat Perikles de hand op de knip hield en veel te zuinig was. Later zou hij om dezelfde reden onenigheid met zijn zoon hebben gekregen. Zelf was hij op oudere leeftijd verliefd geworden op Aspasia die uit Milete kwam en daar als hetaere was begonnen. Haar naam betekent 'zij die verwelkomt' en zij viel op door haar schoonheid en intelligentie. Haar hoge positie leverde haar veel

vijanden op, die haar wilden belasteren. Ze kreeg de bijnaam 'Nieuwe Omphale' en 'Hera'. De laatste bijnaam is een verwijzing naar de eretitel van haar man die 'de Olympiër' werd genoemd. Zo werd er over haar verteld dat zij handelde in prostituees: 'zij vulde heel Griekenland met hoertjes'. Men vertelt dat zij de speeches voor haar man Perikles schreef en ook een lijkrede voor de filosoof Sokrates die deze van haar van buiten moest leren. Als hij een woord of zin was vergeten, kreeg hij er van haar van langs met de zweep. Zij gold als een autoriteit op het gebied van praktische zaken m.b.t. de verhouding van de seksen en over de rolverdeling van man en vrouw in het huishouden. In 429, vlak voor de dood van Perikles werd zij aangeklaagd wegens goddeloosheid en koppelarij. De staatsman heeft haar met verve en met stromen van tranen verdedigd, hij was emotioneler dan 'toen zijn leven en bezit gevaar liepen'. Zij is na lang beraad vrijgesproken. Als bijzonderheid wordt vermeld dat Perikles haar stevast een omhelzing en een kus gaf als hij naar de Agora ging of als hij 's avonds thuiskwam. Na zijn dood is ze nog eenmaal hertrouwd, en wel met Lysikles, een handelaar in schapen die vanwege zijn verbintenis met Aspasia grote politieke invloed kreeg. Perikles en Aspasia hebben samen een zontje gekregen, dat eveneens Perikles werd genoemd. Maar het kind kon nooit een Atheens burger worden. In de wet van 451-450 v.C. was dat nog eens uitdrukkelijk verwoord en ook dat dergelijke kinderen niet konden erven. Wel was er een speciale (worstel-)school voor zulke bastaarden: het Kynosarges (Hondenstaart)-gymnasium dat buiten de stadsmuren van Athene was gelegen. Wettelijk had de concubine geen enkele bescherming en dat maakte haar positie uiterst kwetsbaar,

Het omgekeerde, namelijk dat een welgestelde oudere vrouw een jonge man in huis nam, kwam ook voor, al zijn we daarover minder uitvoerig ingelicht. Maar Aristophanes heeft zo'n situatie beschreven in zijn komedie *Ploutos* of *Kapitaal*. Daar krijgt de god van de rijkdom na een wonderbaarlijke genezing zijn gezichtsvermogen terug en als gevolg hiervan wordt het geld eerlijker onder de mensen verdeeld. Dat houdt in dat de voormalige rijken minder of niets te zeggen krijgen over hun minder bedeelde medeburgers. Een oude vrouw beklagt zich bij haar buurman Chremylos dat haar jonge minnaar haar sindsdien verwaarloost:

Oude Vrouw

... Ik had een leuke knul als vriend,
hij was wel arm, maar zag er om te snoepen uit.
Zo'n lekker ding, bij alles wat ik vroeg stond hij
paraat, het was hem nooit een keer te veel. En ik
beloonde hem dan weer en zei niet eenmaal nee.

Chremylos

Wat vroeg hij jou dan in het algemeen?

Oude Vrouw

Niet veel.

Hij was toch zo bescheiden, zo vol zelfrespect.
Dan vroeg hij om wat zilvergeld, bijvoorbeeld voor
een winterjas of nieuwe schoenen. Soms kocht ik
op zijn verzoek wat jurken voor zijn zussen en
een mantel voor zijn moe. Of honderd kilo meel.[...]
Hij gaf me daarbij te verstaan dat hij me niets
uit hebzucht vroeg, maar juist omdat hij van me hield.
Als hij die jas bekeek, dacht hij meteen aan mij.

Chremylos

Die man is stapeldol verliefd op jou geweest.

Oude Vrouw

Geweest ja, want het is helaas voorbij. Die bruant vergat me helemaal, hij is zichzelf niet meer. Ik heb hem nog gebak gestuurd en deze schaal met koek, maar ook een brief dat ik vanavond bij hem langs zou wippen.

Chremylos

En hoe reageerde hij?

Oude Vrouw

Hij heeft geen hap genomen, alles kwam terug. Ik ben niet welkom meer, werd er nog bij gezegd. Tot overmaat van ramp heeft hij me ook een brief gestuurd. Hij schreef: 'Het kan verkeren' of zoiets.

Chremylos

Die jongen is wel letterkundig onderlegd. Nu hij vermogend is, houdt hij niet meer van snert. Voordien at hij uit pure nood zijn eigen stront.

Oude Vrouw

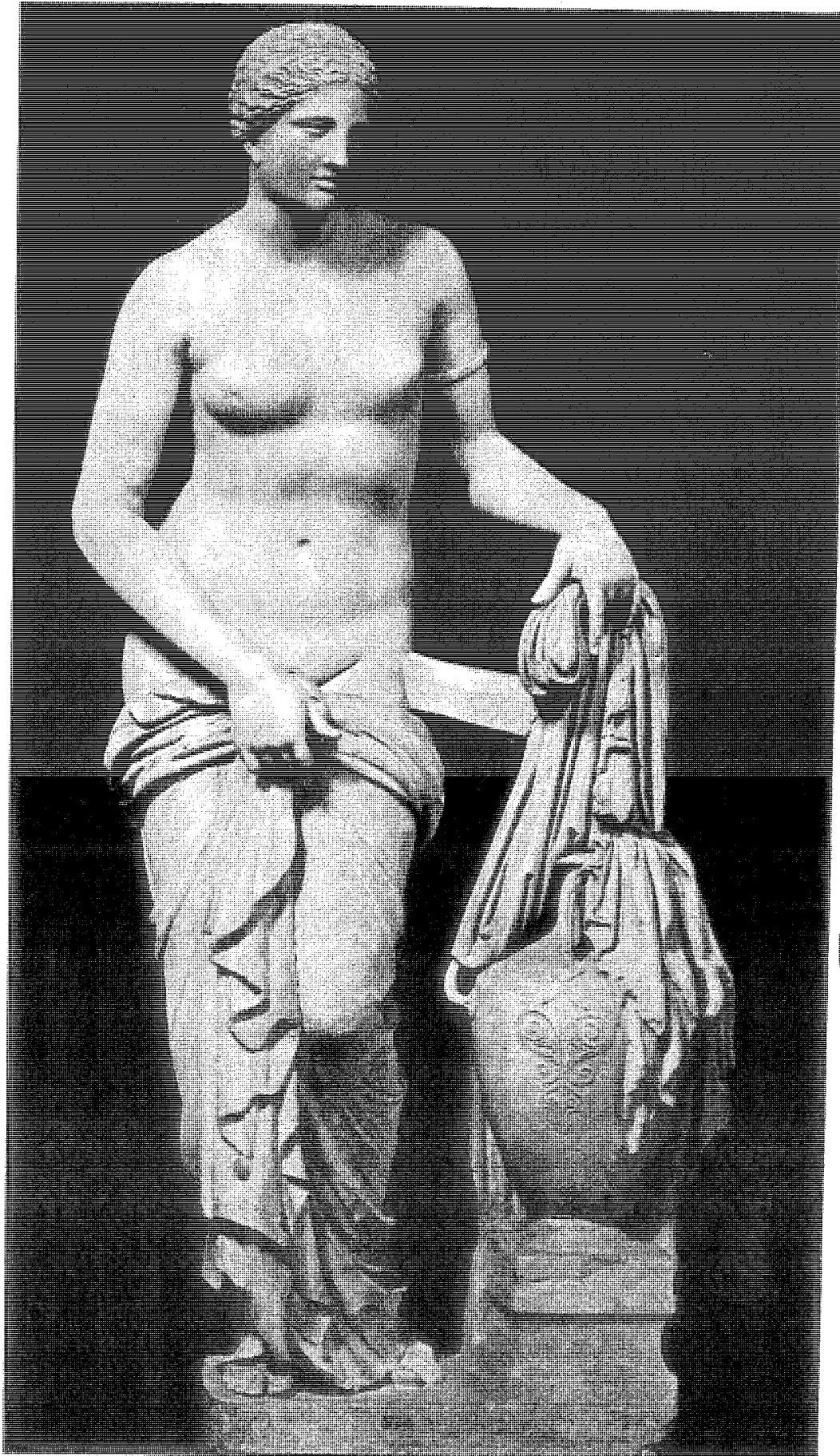
Ik zweer het, ja, je hebt gelijk, voordien was hij niet bij me weg te slaan en liep de drempel plat.

(vers 1009-1024)

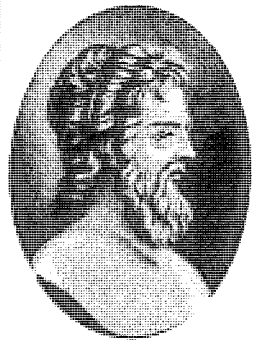
Mannen over hetaeren

Mannen werden geïntrigeerd door de aanwezigheid van hetaeren en spraken of schreven er graag over. Ze werden niet moe om anekdoten en uitspraken van grote hetaeren door te vertellen. De oogverblindende Theodora werd door Sokrates met een bezoek vereerd, terwijl ze voor een schilder poseerde. Zij kreeg van de wijsgeer adviezen over succes bij de jacht op nieuwe vrienden. Dan is ook de trouwe Timandra ('Manneneer') onsterfelijk geworden: zij volgde haar minnaar Alkibiades na zijn verbanning overal en gaf hem nog een soort begrafenis door zijn lijk te hullen in haar eigen kleren en zelf naakt verder te gaan. Haar dochter heette Laïs die bekendstond om haar volmaakte borsten. De geniale schilder Apelles heeft haar charme in een schildering vastgelegd. Toen over deze opvallend mooie vrouw werd opgemerkt dat zij geen liefde kon schenken, zei haar begeleider, de wijsgeer Aristippos, dat hij ook wijn of vis lekker vond zonder daarvan liefde te ondervinden. En toen zijn collega-wijsgeer Diogenes hem aanraade met deze prostituee te kappen, kreeg hij het vinnige antwoord: 'Diogenes, lijkt het je ongezond om in een huis te wonen waar al andere mensen hebben gewoond? Of op een schip te varen waarop anderen al hebben gevaren? Daarom is er ook niets op tegen om met een vrouw te leven die al veel mannen heeft gehad.' Door jaloeerse Thessalische vrouwen is zij op latere leeftijd met houten krukjes doodgeslagen.

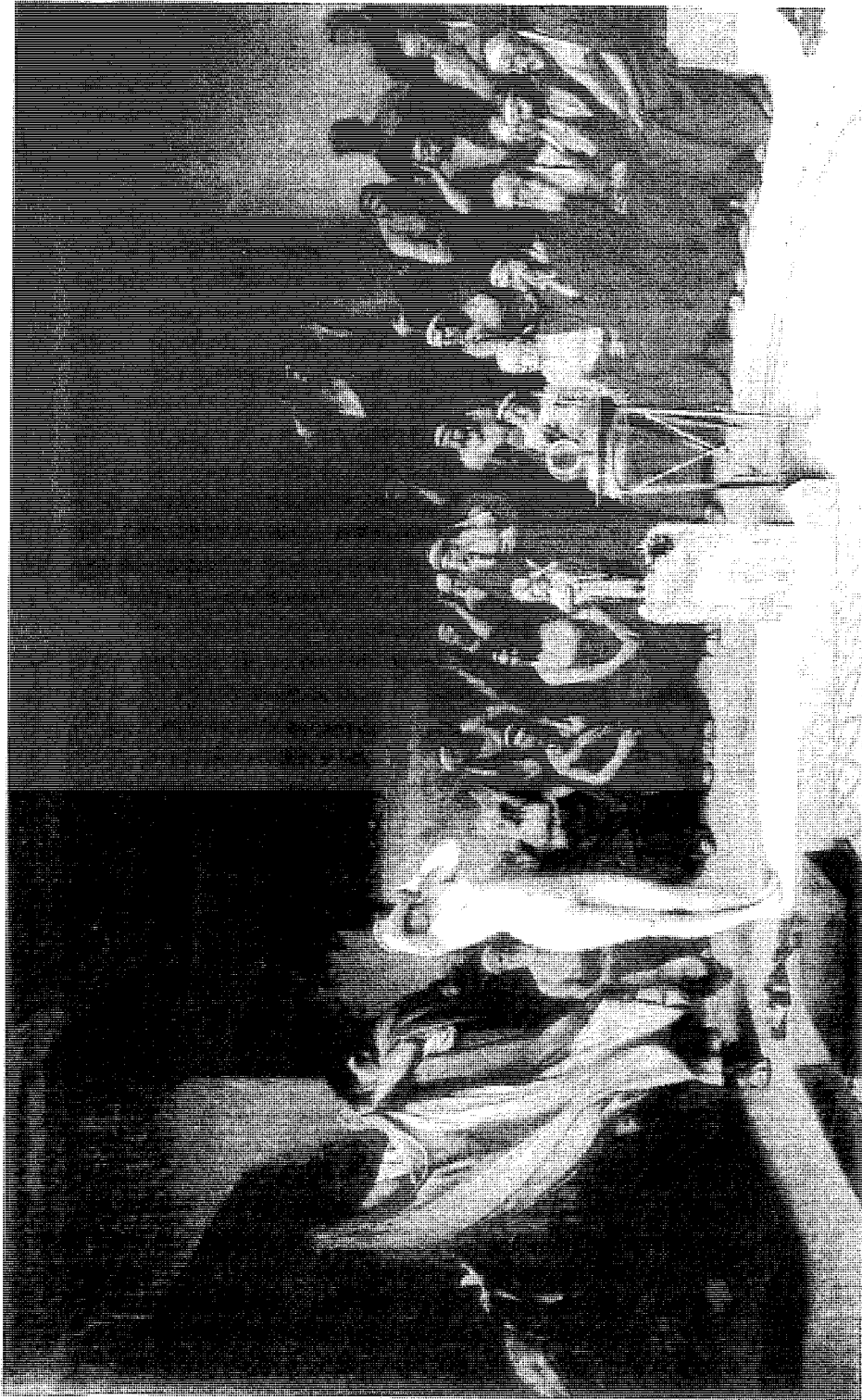
Een slechte naam heeft hetaere Thaïs gekregen. Zij was de gezellin van Alexander de Grote en kwam uit Athene. Toen Alexander de Perzische koning Darius had verslagen, marcheerde hij naar Persepolis. In het enorme paleis daar werd een bacchanaal gehouden en op een gegeven moment schreeuwde de verhitte Thaïs dat Alexander nu maar eens moest laten zien dat hij de kroon op zijn daden wilde zetten door het gebouw in brand te steken, bij wijze van wraak op de brand die de Perzen in 480 v.C. in haar geboortestad Athene hadden gesticht. Dit vernielzuchtige voorstel werd overgenomen. Alexander gooide als eerste een brandende toorts en Thaïs volgde zijn voorbeeld. Zo ging het schitterende complex in vlammen op (zie Diodorus Siculus XVII, 72 en Plutarchus, *Leven van Alexander*, 38). Na de dood van Alexander werd Thaïs de vrouw van Ptolemaeus I en daardoor de koningin van Egypte.

PURE SCHÖNHEIT
 Leicht überlebensgroß und zumindest am Kopf lebens-
 echt bemalt, während der
 Körper vermutlich marmor-
 weiß blieb – so wurde die
 knidische Aphrodite zum
 Inbegriff göttlichen
 Liebreizes. Das Werk des
 Athener Bildhauers
 Praxiteles (u., Phantasie-
 porträt) ist nur in Kopien
 erhalten; diese steht in den
 Vatikanischen Museen in
 Rom.

A copy of Praxiteles' Aphrodite of Cnidus. The first true female nude, this statue is said to have been modelled on the great hetaira, Phryne. There are stories of men crying over it, having sex with it and staining it with semen. Pornographic pictures were sold to tourists nearby.

De beeldschrone Phryne voor de
rechters van de Areopagus. Schilderij
van Geróme uit 1861 (Hamburger
Kunsthalle, Hamburg).

De meest befaamde hetaere uit de geschiedenis is Fryne geweest. Zij was de maîtresse van de grote beeldhouwer Praxiteles en stond model voor bijna al diens Aphroditebeelden, waaronder de zo beroemd geworden Aphrodite van Knidos. Zelf was zij zo enthousiast over dit beeld dat zij het verguld in Delfi liet oprichten waar zij dus naakt en wel te zien was voor alle bezoekers. De Stoïcijnse wijsgeer Krates sprak er schande van: 'Het is een trofee, opgericht voor de ontucht der Grieken!'

Haar eigenlijke naam was Mnesiarete of 'Zij die zich de deugd herinnert' een naam die te denken geeft bij een hetaere. Het woord Fryne betekent padde en die bijnaam had zij gekregen vanwege haar gelige gelaatskleur. Van haar is bekend dat zij, in tegenstelling tot haar collega's, nooit make-up gebruikte. Bij een drinkgelag daagde zij de andere meisjes uit voor een schoonheidsproef: allen moesten hun gezicht rijkelijk met wijn besprenkelen, zodat alleen de natuurlijke schoonheid zou overblijven. De zwaar opgemaakte vrouwen zagen er na deze test afstotend uit, alleen Fryne bleef fris en aantrekkelijk. Zo bestreed zij de concurrentie doeltreffend. Ze had de naam het mooist te zijn in de lichaamsdelen die ze verborgen hield, zij verborg alles onder een strak hemdje waardoor haar vormen des te beter uitkwamen. Maar eenmaal per jaar, baadde zij zich tijdens het Poseidonfeest naakt in zee voor aller ogen en dan liep de hele mannelijke bevolking van Athene naar het strand. Bij zo'n gelegenheid heeft de schilder Apelles haar met loshangende haar uit zee zien opstijgen en dit werd de inspiratie voor zijn beroemdste schilderij: Aphrodite, opduikend uit de zee.

Op een kwade dag is zij aangeklaagd wegens goddeloosheid en zedeloosheid. Dat laatste is misschien gebeurd op instigatie van een afgewezen minnaar. In elk geval werd haar voor de voeten geworpen dat zij jonge vrouwen had 'bedorven' door met hen ontuchtige ceremonies te vieren te ere van de Thracische godheid Isodaites. Zelf kon zij zich natuurlijk niet verdedigen en zij huurde de beste advocaat van die tijd in, Hypereides. Deze redenaar heeft voor haar zijn knapste pleidooi geschreven, maar het mocht niet baten. Het proces dreigde voor haar verloren te gaan, toen Hypereides, als laatste redmiddel, in een tranentrekkende epiloog haar kleed openscheurde en zo haar borsten ontblootte. De rechters werden door een eerbiedige schroom bevangen en spraken Fryne vrij omdat zij geen vonnis wilden vellen over een priesteres van godin Aphrodite. Alleen werd daarna verordend dat een redenaar in zijn epiloog niet meer zo op het gevoel van de rechtbank mocht werken en dat de aangeklaagde man of vrouw niet meer bekeken mocht worden.

Nadat Alexander de Grote in 335 v.C. de muren van haar geboortestad Thebe had geslecht, liet Fryne die weer herstellen en voegde er de volgende inscriptie aan toe: 'Alexander heeft deze muren afgebroken, maar de hoer Fryne heeft ze weer opgebouwd.' Ook nu nog kan in de kunstenaarswereld een 'fryne' de benaming voor een schildersmodel zijn. Zij beantwoordde in de ogen van de Grieken aan het schoonheidsideaal bij uitstek: groot, fors, een beetje scheel, kleine stevige borsten, brede heupen en forse enkels.

In de literatuur komt de hetaere geregeld voor. De wijsgeren waarschuwen zo nu en dan voor de contacten met hetaeren. Plato (*Wetten* 841 a-e) wilde getrouwde huisvader het liefst de omgang met hetaeren verbieden, maar hij begreep ook wel dat zijn negatief advies geen haalbare kaart was en raadde daarom aan dit overspel in het geniep te laten plaatsvinden. Aristoteles (*Politika* 1260 b 15; 1269 b 17) doet de praktische suggestie aan de hand om ook burgermeisjes een gedegen opleiding te geven zodat zij hun achterstand in ontwikkeling kunnen inhalen en met de hetaeren kunnen concurreren. In de Nieuwe Komedie, bijvoorbeeld in het werk van blijspeldichter Menander (ca 342-293), krijgen we een heel ander beeld van de hetaeren. Waren ze tot dan toe beschouwd als gebruiksvoorwerpen en werden ze van inhaligheid beticht, vanaf de 4^e eeuw worden ze vaak heel anders geportretteerd en geven zij blijk van gevoelens van liefde en edelmoedigheid. De titels van minstens veertig blijspelen zijn overgeleverd, waarin hetaeren een soms sympathieke rol vervullen als de hoer met het

gouden hart. De schrijvers van de Alexandrijnse tijd (vanaf 300 v.C.) schetsen het beeld van de wrede, veeleisende femme fatale, vaak begiftigd met bovennatuurlijke kwaliteiten, die haar minnaars tot haar willoze prooi maakt.

In de oudheid zijn talrijke verhandelingen over het verschijnsel hetaeren geschreven. Het boek van Athenaios van Naukratis (ca 200 n.C.), dat *Deipnosofisten* (Dinerspecialisten) heet, laat ons in het dertiende hoofdstuk de titels en citaten van minstens zes auteurs over dit onderwerp lezen, van wie de meesten ons nauwelijks of niet bekend zijn. Het merendeel van de anekdoten en uitspraken van of over de hetaeren is in dit compilatiewerk te vinden.

Buitengewoon geestig en levensecht zijn de vijftien *Gesprekken van hoertjes* van de hand van Lucianus (120-185), waarvan al enkele malen voorbeelden zijn gegeven. Hier komen jonge vrouwen aan het woord met hun kleinsmenselijke eigenschappen, jaloezie en naïveteit.

Lucianus heeft zich voor deze miniaturen laten inspireren door de Nieuwe Komedie en hij schilderde met bekwame pen voor zijn tijdgenoten een verschijnsel uit het verre verleden.

Over de top-hetaeren wordt door hem niet gerept.

In zijn voetspoor trad Alkiphron, waarschijnlijk een tijdgenoot van Lucianus, met zijn *Epistolai Hetairikai*, fictieve brieven van, aan of over hetaeren, soms fragmentarisch bewaard gebleven.

VROUWEN IN HET THEATER

Maar nu, buiten het huis van mijn vader, tel ik niet mee.
Ja, ik heb zo tegen de positie van vrouwen aangekeken:
wij tellen niet mee. Jonge vrouwen hebben volgens mij
in het ouderlijk huis het plezierigste leven van alle mensen,
want kinderen zijn in hun onschuld altijd veilig en gelukkig.
Maar wanneer we opgroeien tot de jaren van verstand,
worden we uit huis gezet en verkocht,
ver weg van onze voorvaderlijke goden en onze ouders.
Sommigen gaan bij vreemden wonen, anderen in het buitenland
of komen in trieste woningen die soms vijandig zijn.
En zodra we de eerste nacht het bed hebben gedeeld,
moeten we enthousiast doen en zeggen dat het goed is gegaan.
(Sophokles, *Tereus*, fr.583)

Van alle wezens die kunnen nadenken en gevoel hebben
zijn wij, vrouwen, wel de ongelukkigste schepsels.
Met een rijke bruidsschat kopen we eerst een man
om over ons lichaam de baas te spelen.
En dan komt dit kwaad er nog bij, dat erger is:
alles hangt ervan af of we een slechte
of een goede man treffen. Want scheiding
doet de reputatie van een vrouw geen goed
en zij kan haar echtgenoot niet verstoten.
Vervolgens komt een vrouw in een nieuwe omgeving,
met regels en gewoonten die ze niet kent.
Ze moet wel helderziend zijn om te ontdekken
hoe ze het haar man in bed het meest naar de zin kan maken.
Als we daarin met moeite slagen
en de man het huwelijksjuk niet met tegenzin draagt,
is ons leven te benijden. Anders kun je beter dood zijn.
Wanneer een man genoeg van zijn huisgenoten heeft,
kan hij uitgaan om de verveling te verdrijven,
terwijl wij noodgedwongen op hem aangewezen zijn.
Ze zeggen dat vrouwen zo knus en veilig
in huis leven terwijl mannen in de oorlog vechten,
maar dat is niet terecht. Ik zou liever driemaal
op het slagveld staan dan eenmaal bevallen.
(Euripides, *Medea*, 230-251)

Het schijnt dat jullie op de hoogte zijn van mijn
verdriet. Maar hoe mijn ziel eronder lijdt, ervaar
je, hoop ik, nooit. Daar ben je nu nog van verschoond,
want wie zo jong als jullie is, groeit vredig op,
de hitte van de zon, een regenstorm of wind,
die dingen hebben op de jeugd nog weinig vat.
Het leven is heel zorgeloos en opgewekt.
Maar als je vrouw geworden bent, geen meisje meer,
dan wordt je nachtrust al te vaak verstoord, je maakt

je zorgen om je zonen, dochters of je man.
Een vrouw die zoiets aan den lijve heeft doorstaan,
beseft pas goed het leed dat ik geleden heb.
Ik heb om heel wat zaken nachtenlang gehuild,
maar nooit is dit zo erg geweest als nu.

(Sophokles, *Trachiniai*, 141-154)

Niet door mijn toverkunsten heeft je man een weerzin tegen je,
maar omdat je zo'n onaangenaam gezelschap bent.
Dat maakt de toverkunst uit. Niet de schoonheid, meisje,
maar onze kwaliteiten doen een echtgenoot goed.
Zodra iets je dwarszit, hemel je Sparta op
en geef je af op Skyros.
Jij bent rijk te midden van armoedzaaiers en je vader Menelaus
is volgens jou belangrijker dan Achilles. Daarom haat je man je.
Een vrouw moet van haar man houden, ook al is hij van lage
afkomst, ze moet niet uit trots met hem wedijveren.
Als je met een koning in het natte en besneeuwde
Thracië getrouwd was, waar één man vele vrouwen heeft en
omstebeurt met ze naar bed gaat,
zou je dan al die vrouwen ombrengen? Dan blijk je weer eens
te bevestigen dat alle vrouwen seksueel onverzadigbaar zijn.
Dat is treurig! Natuurlijk is het waar dat die fout ons zwaarder
wordt aangerekend dan bij de mannen, maar wij verbloemen het.

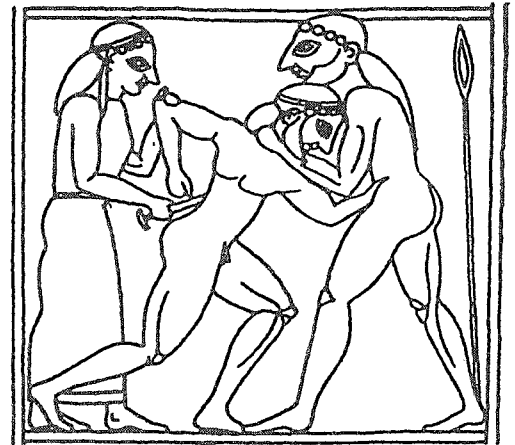
(Euripides, *Andromache*, 205-221)

Deze vier fragmenten doen vermoeden dat ze in een heel andere tijd en op een heel andere plaats zijn geschreven dan die welke we tot nu toe hebben behandeld. Maar ze stammen allemaal uit de vijfde eeuw v.C. en zijn beluisterd door het Atheense publiek in het Dionysustheater tegen de Akropolis. De zelfverzekerde toon van deze vrouwen moet wel vreemd zijn overgekomen, en daarom hebben geleerden naar een verklaring gezocht van deze uitingen die zo in tegenstelling staan tot de situaties in het gewone leven. Nog verbazingwekkender zijn de daden van deze vrouwenfiguren geweest. Vrouwen als Klytemnestra, de vijftig Danaïden en alle bewoonsters van het eiland Lemnos die op gruwelijke wijze hun eigen man hebben vermoord, koninginnen als Faedra die ontuchtige verlangens koesterde voor haar eigen stiefzoon, Antigone die zich durfde te verzetten tegen het wettige gezag, Medea die haar eigen kinderen ombracht om haar ontrouwe echtgenoot zo gevoelig mogelijk te straffen, een moeder die triomfantelijk met het afgerukte hoofd van haar zoon op een stok de stad kwam ingelopen en Elektra die vol leedvermaak genoot toen haar broer hun eigen moeder doodstak met zijn zwaard. Triomfantelijk riep ze tot het koor:

Ik hoor daar iemand schreeuwen jullie ook? [...] Ja, schreeuw maar goed [...] Sla opnieuw met al je kracht! (Sophokles, *Elektra* vers 1406, 1410 en 1415)

Men heeft dus geprobeerd verklaringen hiervoor te vinden. Zo is geopperd dat de tragedies gaan over machtige, epische vrouwen in een ver verleden. De vrouwen waren bekend uit de mythologie en de toneelschrijvers konden niet zo maar een timide figuur van hen maken, die meer in overeenstemming was met de eigentijdse vrouwen. Een andere verklaring zou zijn dat er een matriarchaat was in de bronstijd en dat dientengevolge de rol van de vrouw meer nadruk heeft gekregen. Om een voorbeeld te geven: terwijl bij Homerus de moord op

The byword for female revenge: Clytemnestra rushing inside with an axe.

De dood van Agamemnon: Clytaemnestra steekt een zwaard in zijn rug, terwijl Aigisthos hem in een houdgreep vastpakt (bronsrelief op een schild, Olympia Museum, circa 560 v.Chr. Afb. uit T.H. Carpenter, Art and Myth in Ancient Greece, 1994, 350).

Orfeus wordt door razende vrouwen vermoord.

Agamemnon nog door Aigisthos zou zijn gepleegd, heeft in latere tijden (en dus op het toneel) Klytemnestra de hoofdrol gekregen. Een bijzonder, psychoanalytisch geluid liet Philip Slater horen in zijn boek *The Glory of Hera*. Volgens hem is er sprake van wraak van de Atheense echtgenotes die alleen voor de opvoeding van hun kinderen moesten opdraaien en hun woede over de constant afwezige vaders (*commuting fathers*) koelden op hun zonen. De emotioneel machtige moeder drong zichzelf op in de verbeelding van haar zoon en werd als het ware het zaad dat zich ontwikkelde in de dominante vrouwelijke rollen die de schrijver later, als hij volwassen was geworden, zou creëren. Hoe meer onderdrukt de moeder was en hoe ambivalenten haar optreden, des te verschrikkelijker werden de heldinnen later door haar zoon in zijn hoedanigheid van dramaturg geportretteerd. De reden van die woede maakt hij niet duidelijk en die blijkt bijvoorbeeld ook niet uit de opschriften van de grafstenen. Ook misogynie en angst voor de overheersing van de vrouwen die aan de mannen nachtmerries hebben bezorgd, vormen geen aannemelijke verklaring voor het optreden van sommige heldinnen in de tragedies.

Toch is het zeker niet zo dat uitsluitend 'feministische geluiden' te horen waren in het Atheense theater. In de volgende fragmenten is de maatschappelijke positie herkenbaar en navoelbaar.

Zo verkondigt Ismene, de zus van Antigone:

*Wij moeten goed voor ogen houden dat we vrouwen zijn,
niet in staat om ons tegen mannen te verzetten.
Verder dat we afhankelijk zijn van de machthebbers
en hen in alles, hoe erg het ook is, moeten gehoorzamen.*

(Sophokles *Antigone* vers 61-64)

En in dezelfde tragedie roept koning Kreon woedend tegen Antigone uit:

*In dit geval ben ik hier niet de man, maar dat is zij,
als zij straffeloos de overwinning behaalt.* (id. vers 484-485)

Wanneer de zus van Elektra weigert mee te werken aan de moord op hun moeder Klytemnestra, doet ze dit met de volgende woorden:

*Wat denk je nu met zulk krijgshaftig taalgebruik
tot stand te brengen? Waarom moet ik volzaam zijn?
Vergeet je dat je niet als man geboren bent?
Je kunt je toch niet meten met een overmacht? [...]
Kom tot bezinning, zus, het is nog niet te laat
en leer als enkeling te buigen voor gezag.*

(Sophokles, *Elektra* vers 995 e.v.)

Ook de woorden van de oude dienaar aan het adres van Antigone zijn duidelijk:

*Nu je moeder je toestond het meisjesvertrek
te verlaten om op het dak van het paleis
de legermacht van de Argiven te zien (je hebt er lang om gesoebat),
blijf hier staan totdat ik de weg heb verkend en heb
nagegaan of er geen burger op straat te zien is.
Ik zal uitgescholden worden, daarvoor ben ik slaaf,
maar u, prinses kan dat net zo goed overkomen.*

(Euripides, *Fenicische Vrouwen* vers 88-95)

Dergelijke uitlatingen klonken de toeschouwers niet vreemd in de oren. Ze waren conform de gebruiken in het Athene van die tijd: vrouwen, vooral de ongetrouwde meisjes, dienen binnenshuis te blijven, ze moeten zich niet opmaken of de straat op gaan als hun man weg is, ze mogen niet met vreemden in het openbaar praten, moeten buitenshuis steeds een sluier dragen, en geen man recht in zijn gezicht aankijken, zelfs niet de eigen echtgenoot. Anderzijds werd door dergelijke (anachronistische) uitlatingen meer reliëf gegeven aan het optreden van de recalcitrante figuren.

Waren er eigenlijk ook vrouwen onder de toeschouwers? Daarover zijn de classici het niet eens. Volgens sommigen waren de vrouwen wel aanwezig bij de opvoering van de tragedies, maar niet bij die van de komedies. Zij baseren zich op een passage van de *Thesmophoriazousai* van Aristophanes:

*En komt mijn vent na een theaterstuk thuis,
dan kijkt hij mij met scheve ogen aan en zoekt
de hele woning door of hij mijn vriendje vindt.
Wij kunnen nu geen kant meer op, de mannen heb-
ben ons volledig door.*

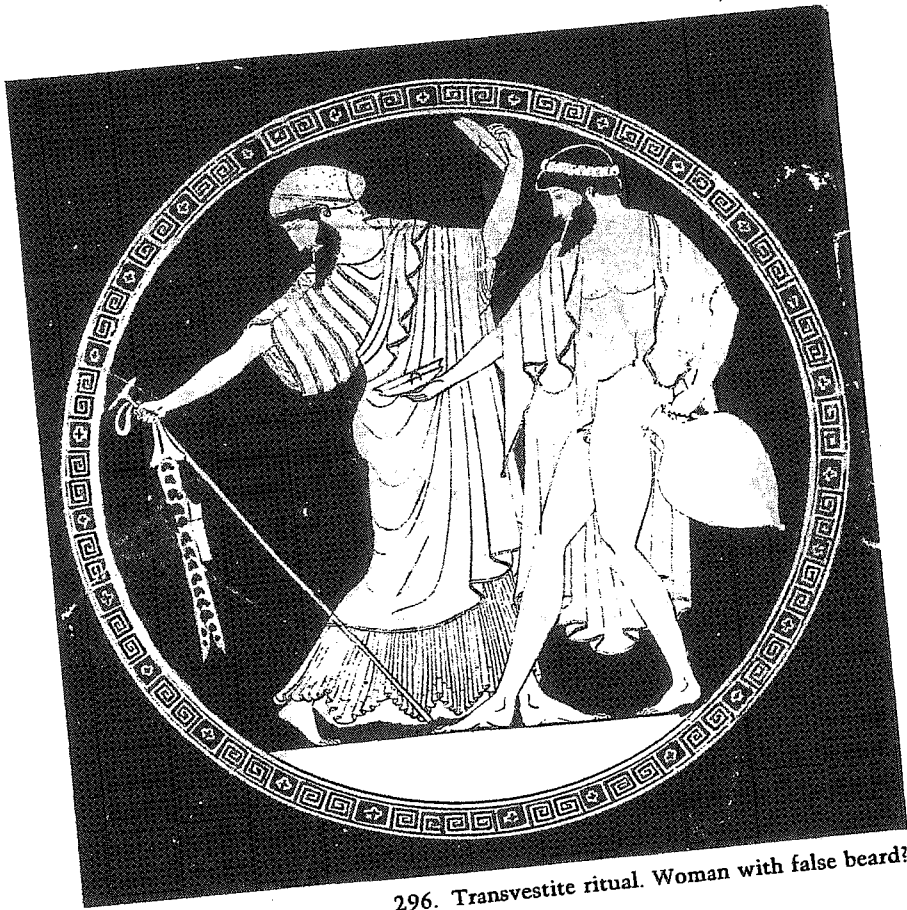
(Aristophanes, *Thesmophoriazousai* of *Vrouwenfeest* vers 395-398)

Volgens anderen kwamen de vrouwen helemaal nooit in het theater. Toch zijn er indirecte, zij het vage aanwijzingen dat dit wel gebeurde en dat zowel burgers als burgeressen kwamen kijken. Maar de vrouwen zouden dan helemaal bovenin een staanplaats hebben gekregen, tussen de slaven en de te laat-komers, en zeker niet tussen de mannen. Weer anderen zijn er zeker van dat alleen hetaeren, en niet de matrones, onder het publiek zaten, of hooguit de volksvrouwen. Daarvoor zijn geen bewijzen te vinden.

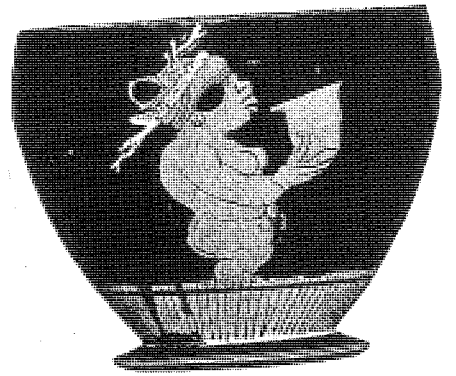
Alle vrouwenrollen werden door jongens en mannen gespeeld. Dit moet heel wat techniek van de acteurs hebben vereist. Zij moesten een geoefende stem hebben om zich in het hele theater verstaanbaar te maken. Het is niet aannemelijk dat de als vrouwen verklede mannen voortdurend met een kopstem of falsetstem spraken en zongen, maar de stem kon in zulke gevallen toch ook niet laag of diep klonken. Er wordt soms uitdrukkelijk gezegd dat iemand een schrille en hoge vrouwenkreet laat horen. In de blijspelen van Aristophanes traden ook wel naakte vrouwen op, meestal hoeren, hobospeelsters of zinnebeeldige figuren als de Vredeskus. Ook deze personen werden door mannelijke spelers, de jongste deelnemers waarschijnlijk, uitgebeeld: zij droegen vleeskleurige strakke kostuums met opvulsels voor de borsten.

Op naam van de komedieschrijver Aristophanes staan drie zogeheten vrouwenkomedies, *Lysistrata* of *Vrouwenstaking*, *Thesmophoriazousai* of *Vrouwenfeest* en *Ekklesiazousai* of *Vrouwenpolitiek*. In de eerste komedie treden de spelers van begin af aan of als mannen of als vrouwen op, maar bij *Vrouwenfeest* wordt het al wat moeilijker, want daar wordt de hoofdrolspeler op het toneel 'omgebouwd' tot vrouw. Nog ingewikkelder is het wanneer, zoals in *Vrouwenpolitiek*, de mannen die een vrouwenrol vervullen zich tijdens het toneelstuk weer als man verkleeden. Het gevolg is dat mannen vrouwen spelen die een man spelen.

Oude vrouwen worden door Aristophanes heel verschillend op de planken gezet. Vaak doen zij vastberaden het woord en nemen zo nodig de leiding, terwijl juist de jonge vrouwen als

296. Transvestite ritual. Woman with false beard?

Drankzuchtige vrouw

verklede vrouw

OLD THRACIAN SLAVE

45A

zwakke, seksbeluste en onbetrouwbare wichten worden afgeschilderd. Die praten als een kip zonder kop en gaan de confrontatie met mannen nooit rechtstreeks aan, integendeel: zij bedienen zich van list en bedrog en van seksuele manipulaties. Dit respect voor oude vrouwen in de komedie is een getrouwe weerspiegeling van de dagelijkse praktijk in Athene: vrouwen die niet meer bevrucht konden worden, hadden meer vrijheid van beweging, mochten zonder chaperonne over straat en kregen de leiding in het huishouden. Om hun vaak geïdealiseerde moederschap waren zij hooggeacht en bovendien vervulden zij belangrijke functies in de erediensten. Zij mochten ook zonder begeleiding van een slavine over straat lopen: 'Een vrouw die het huis verlaat moet zo oud zijn, dat men niet vraagt wiens vrouw, maar wiens moeder zij is.' Wanneer een weerzinwekkend beeld van de oude vrouw wordt geschilderd, betreft dit in de eerste plaats de verwanten van volksmenners; vervolgens de vrouwen die slecht befaamde beroepen uitoefenden, zoals dat van marktkoopvrouw; en ten slotte de oude vrijsters die nog altijd op seksueel contact met mannen hoopten en dus verlangens koesterden die in de ogen van de Grieken ongepast waren wanneer schoonheid en jeugd waren vervlogen. Juist dergelijke vrouwen waren manzieke en op twist beluste intriganten, alcoholisten en lelijke heksen die zich met geheime culten bezighielden. Als de vrouwen in deze drie komedies een belangrijke beslissing hebben genomen, gaan zij solidair te werk met een eensgezindheid die je in de mannenwereld niet zo gauw zult tegenkomen.

Lysistrata is het bekendste blijspel van Aristophanes geworden. Daarin nemen de vrouwen het besluit hun mannen en minnaars niet meer tot het bed toe te laten zolang er geen vrede is gesloten. De gevolgen van dit plan laten even op zich wachten. Eerst wordt een tweede plan uitgevoerd: de vrouwen nemen de burcht in waar zich de schatkist bevindt zodat de oorlog niet meer gefinancierd kan worden. De aanvallen van de mannen slaan ze met succes af. Maar op de Akropolis gaat het niet allemaal zoals *Lysistrata* zich dat gewenst heeft, want de vrouwen blijken zelf de grootste moeite te hebben met de seksonthouding. Het was niet de bedoeling van Aristophanes om een lans te breken voor de inspraak van de vrouwen in de politiek, maar wel om een omkering van de feiten te geven die volledig in strijd was met de alledaagse werkelijkheid.

Koorleidster (plechtig tegen *Lysistrata* die zojuist uit de Akropolisburcht is gekomen)

O majesteit, die deze onderneming leidt,
wat gaat u daar nu desperaat met triest gelaat?

Lysistrata (even plechtig)

Wee, vrouwen handelen slecht, hun weke vrouwenwaard
ontmoedigt mij, ik ben volslagen radeloos.

Koorleidster

Waarom? Waarom?

Lysistrata

't Is raar, maar waar.

Koorleidster

Wat is er dan zo erg? Vertel het je vriendin.

Lysistrata

Ach, spreken valt mij zwaar, en zwijgen des te meer.

Koorleidster

Verheel niet deze slag die ons getroffen heeft.

Lysistrata (op gewone toon)

We missen... onze beurt. Dat is het, kortgezegd.

Koorleidster

Wel Zeus allemachtig!

Lysistrata

Die kan er niks aan doen. Maar hoe dan ook, de zaak zit zó: ik heb de vrouwen niet meer in de hand. Ze smachten naar een man, ontglippen links en rechts en een heb ik op heterdaad betrap. Die gek had net een vluchtgang uitgespit, nou vráág ik je. Een ander liet zich zakken via touw en blok, een derde kneep er tussenuit, een vierde kreeg het in haar malle hoofd om weg te vliegen als een mus, ik greep haar net nog bij de haren vast. Geen smoes om toch maar weer naar huis terug te gaan blijft onbenut. Kijk maar, daar heb je er weer een Hé jij, wat moet dat daar?

Eerste vrouw

Ik moet nu echt naar huis:
ik heb wat dure wol gekocht en volgens mij
is momenteel de mot er in!

Lysistrata

Niks geen ge-mot,
je moet nu rechtsomkeert!

Eerste vrouw

Ik kom meteen weer hier,
ik spreid alleen die wol maar op mijn deken uit.

Lysistrata

Dat spreiden ken ik, ja. We zien je nooit meer terug.

Eerste vrouw

Daar gaat mijn dure wol.

Lysistrata

Tja, als dat nodig is.

Tweede vrouw

O lieve deugd, help, hélp me toch! Mijn linnengoed!
Dat ligt nog ongestreken thuis.

Lysistrata

Daar gaat er weer
zo een: die is zo nodig aan een strijkbout toe.
Hé daar, terug!

Tweede vrouw

Maar als ik het heb ingevocht
en platgestreken, kom ik heus wel weer terug.

Lysistrata

Dat 'vochten' snap ik wel. Als jij hiermee begint,
komt zo de hele meute voor de strijkerij.

Derde vrouw

Een kraamverpleegster, gauw! Ik moet hier nodig weg,
want baren in de tempel is niet toegestaan.

Lysistrata

Wat nou weer? Kom, zeg op.

Derde vrouw

Ik krijg direct een kind.

Lysistrata

Tot nu toe was er niets te zien.

Derde vrouw

Ik heb het pas
vandaag, Lysistrata, ik moet meteen naar huis.
Een vroedvrouw, vlug!

Lysistrata

Wat is dat voor een raar verhaal?

(betast de buik)

Die is wel ijzerhard.

Derde vrouw

Dan wordt het vast een zoon.

Lysistrata

Welnee. Verdraaid, het lijkt me hol en van metaal.
Een snelkookpot misschien? Omhoog die rok, laat zien!
(ze haalt een helm te voorschijn)
Komediant, je draagt de helm van de godin.
Wou jij een met de helm geboren kind?

Derde vrouw

Uh... ja!!

Lysistrata

Een kind... Ach kom, schiet op, en waar is dit dan voor?

Derde vrouw

Nou, als ik hier bevallen zou, dan stopte ik
mijn baby in de helm. Dat doen de duiven ook.

[...]

Lysistrata

Dat is een kutsmoes, dames, hou er dus mee op.
Je mist gewoon je man. Maar denk je ook eens in
hoe moeilijk ónze man het heeft zo zonder ons,
nacht in nacht uit. Ach, liefjes, toe nog even, hou
het vol, de lijdensweg is maar van korte duur.

Als vrouw verklede toneelspeler

(vers 706-768)

VERANDERINGEN: DE VROUWEN IN DE LATERE OUDHEID

Vanaf circa 400 v.C. doen zich grote veranderingen voor in de opvattingen over en gedragingen van de vrouwen in Griekenland. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te geven.

Politiek

Na de vernietigende oorlog tegen Sparta, die bijna een halve eeuw had geduurd, was het aantal mannen in Athene drastisch afgenomen. Bovendien hadden de vrouwen in de tijd waarin hun echtgenoten, vaders en zonen op veldtocht waren, de zaken in de stad moeten waarnemen en zich daardoor meer zelfstandigheid verworven.

Het optreden van Alexander de Grote bracht een nog grotere verandering te weeg. In Macedonië waren de koninginnen altijd al machtiger geweest dan de vrouwen in de rest van Griekenland, zij bemoeiden zich met het staatsbestuur, elimineerden de rivalen en hun nakomelingen (meestal met vergif), waren ambitieus en traden vaak meedogenloos op. Een goed voorbeeld is Olympias, de moeder van Alexander. Zij was eigenlijk een weeskind en had haar toekomstige man, Filippus, ontmoet bij de mysteriën. Ze werden bij de eerste oogopslag op elkaar verliefd. Op de vooravond voor de huwelijksnacht sloeg een bliksemschicht in haar schoot, waardoor een grote vlam ontstond. Vlak daarop kreeg Filippus een droom met een onheilspellend teken zodat de liefde aanmerkelijk bekoelde. Het werd nog erger toen er geruchten de ronde deden dat zij met een slang het bed deelde. Op het laatst was de verhouding tussen de echtelieden zo slecht dat Olympias naar Epirus terugkeerde.

Na de dood van Alexander verloren de stadstaten hun autonomie, zij kwamen onder de leiding van een koning, een van Alexanders opvolgers, te staan. Aan de democratieën kwam een einde, waardoor de mannen steeds minder politieke verantwoordelijkheid hadden voor de gemeenschap en het individu belangrijker werd.

Daardoor veranderde ook de positie van de vrouwen. Het advies van Perikles dat het het beste was als er over haar zo min mogelijk gesproken werd, deed geen opgeld meer, vrouwen kregen eigen namen, ze mochten onderwijs volgen, de priesteressen werden op speciale lijsten vermeld, hetaeren kregen steeds meer invloed. Waren zij voorheen nog gebruiksvoorwerpen van de mannen geweest, speeltjes, nu konden de minnaars hun prooi worden.

Natuurlijk ging die ontwikkeling niet in een keer. Zo bleven vrouwen afhankelijk van hun voogd, maar ze mochten nu wel hun eigen testament maken. Er kwamen huwelijkscontracten tussen man en vrouw, de rol van de vader van de bruid werd kleiner. Sommigen vrouwen, met name in Sparta, werden puijant rijk en konden op eigen kosten vierspannen laten rijden bij de Olympische Spelen zodat hun naam bij de overwinnaars werd genoemd (bij de paardenrennen werd altijd de eigenaar als overwinnaar gehuldigd, niet de jockey). De eersten heetten Cynisca en Euryleonis.

Wijsgeren

Plato

Plato heeft een aantal uitspraken bij monde van Sokrates gedaan die modern aandoen zodat hij als de eerste feminist in de geschiedenis te boek staat. In zijn Academie waren twee vrouwen als leerlingen, zij het als mannen verkleed. Zo vond hij dat in zijn ideale staat *ook vrouwen naakt moesten sporten en dan niet alleen jonge vrouwen, maar uiteraard ook vrouwen op leeftijd. Net zoals oudere mannen, die, hoe rimpelig en onaantrekkelijk ze ook zijn, het heerlijk vinden om in de sportscholen te trainen.* Maar Plato ging nog een paar

stappen verder. Vrouwen waren volgens hem ook geschikt om dienst te nemen in het leger en sommigen zelfs om 'wachters' te zijn, dat wil zeggen dat ook zij de hoogste functies in de filosofen-staat konden bekleden. 'Van nature komen man en vrouw voor alle taken in aanmerking, al doet een vrouw alles minder goed dan een man en zijn ze van nature zwakker.' De seksen zijn in alle opzichten gelijk (behalve dan in fysieke kracht), en daarom krijgen zij dezelfde taken. Aangezien Plato veel vertrouwen heeft in de opvoeding, schreef hij voor dat de wachters van beide geslachten dezelfde vorming moesten krijgen. Omdat de vrouwelijke wachters bevrijd moesten worden van de biologische lasten van het moederschap, vond hij dat ze van staatswege door voedsters moesten worden bijgestaan. Het monogame huwelijk heeft in het verleden tot fricties, onderling en in de samenleving, geleid en daarom moeten alle vrouwen gemeenschappelijk zijn. *Niet één vrouw mag met één man samenwonen. Ook de kinderen zullen van de gemeenschap zijn, waardoor ouders hun nakomelingen niet zullen kennen en kinderen hun ouders niet. [...] Je kunt aan die mannen dan vrouwen toewijzen die zoveel mogelijk dezelfde aanleg hebben. Vanwege hun gemeenschappelijke huizen en maaltijden, en omdat niemand ook maar iets van dit soort dingen voor zichzelf heeft, zullen ze altijd bij elkaar zijn. Ook de hele opleiding, onder meer sport, doen ze samen. Door dit alles zullen ze volgens mij onvermijdelijk toegeven aan hun drang om met elkaar te vrijen.* Op latere leeftijd beschrijft Plato een minder utopistische, maar wel realistischer gemeenschap en bereikt hij een compromis tussen de ideale staat van zijn *Politeia* en de alledaagse werkelijkheid in Athene. In zijn *Wetten* gaat hij weer uit van de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen door de vrouwen gehoorzaam te maken, bescheiden, beheerst en aardig en de mannen prestatiegericht en agressief. De opvoeding van meisjes en jongens was gelijk, maar het accent lag anders, bijvoorbeeld de lichamelijke oefeningen zouden gelijk zijn, maar meisjes moesten onderdelen vermijden die hen voor de oorlog of wedstrijden zouden trainen. Ook moesten vrouwen gekleed (en helaas dus niet meer naakt!) oefenen in de sportschool, zij kregen ook ander muziekonderwijs: voor hen eerbare liederen, en voor mannen edele en mannelijke muziek. Het monogame huwelijk wordt verplicht, tien jaren moesten vrouwen reserveren om kinderen te baren en pas daarna kunnen ze de gemeenschap in andere functies dienen. Oudere vrouwen houden toezicht op de jonggehuwden en delen straffen uit, als die zich niet aan de voorschriften houden. Lukt het ze op deze manier niet, dan worden de namen van de overtreders op een groot aanplakbord bekendgemaakt en verliest de man zijn burgerrechten. Beiden mogen niet meer deelnemen aan bruiloften of geboortefeesten. Doen ze dat toch, dan mag ieder die dat wil, ze ongestraft een aframmeling geven.

Sokrates en Xanthippe

Plato is nooit getrouwd geweest, zijn voorkeur ging uit naar jongens en misschien was hij gewaarschuwd door het voorbeeld van zijn leermeester Sokrates, die volgens de geruchten met een helleveeg samenleefde, Xanthippe geheten. Haar naam, waarin het woord *hippos*, paard, zit, doet vermoeden dat ze van aristocratische afkomst was. Zij had voor haar man drie zonen gebaard en was beduidend jonger dan haar echtgenoot. Over haar deden allerlei nare verhalen de ronde. Toen zij eens op haar man schold en hem daarna een emmer water over zijn hoofd gooide, zei Sokrates tegen zijn bezoeker: 'Zei ik je al niet eerder dat Xanthippe's donderbui tot een plensbui zou leiden?' Later kwam Sokrates onverwacht met een andere bezoeker thuis, Euthydemos. Zij schold gewoontegetrouw haar man uit en gooide zelfs de eettafeltjes omver. Euthydemos wilde meteen kwaad vertrekken, maar Sokrates vroeg hem: 'In jouw huis vloog gisteren een kip rond en die deed toch precies hetzelfde? Toen hebben we ons ook niet geërgerd.' En toen Alcibiades verklaarde dat het gescheld van Xanthippe niet te verdragen was, zei Sokrates: 'Wel, ik ben eraan gewend geraakt als aan het voortdurende

geratel van een katrol. Jij verdraagt toch ook het gakken van de ganzen?’ Toen Alcibiades antwoordde: ‘Ja, maar die leggen eieren en krijgen jonge vogels,’ zei Sokrates: ‘Xanthippe schenkt mij ook kinderen.’ En toen zij eens op de Agora zijn jas van zijn rug trok en zijn vrienden hem adviseerden erop te slaan, zei hij: ‘Ja, dan kunnen jullie zeker lekker aanmoedigen en roepen: “Sla erop, Sokrates,” en “Goed zo, Xanthippe!”’ Op grond van dergelijke anekdoten heeft Xanthippe een slechte naam gekregen en het is zeer de vraag of dat verdiend was. In de *Phaedo* van Plato wordt verteld hoe Sokrates in de gevangenis werd aangetroffen en hoe verdrietig zijn vrouw was: *Toen we arriveerden en de cipier die voor het openen van de poort zorgdroeg, naar buiten kwam, vroeg hij ons te wachten en niet naar binnen te gaan voordat hij het teken had gegeven. ‘De Elf’, vertelde hij, ‘doen nu de boeien van Sokrates af en zeggen hem dat hij vandaag moet sterven.’ Na een poosje kwam hij eraan en zei dat we naar binnen konden. Dat deden we en we troffen Sokrates aan die juist van zijn boeien was bevrijd. En Xanthippe – je kent haar – hield zijn zoontje vast en zat naast hem. Toen Xanthippe ons zag, begon ze te huilen en maakte opmerkingen in de trant zoals vrouwen dat nu eenmaal doen: ‘Sokrates, dit wordt dus de laatste keer dat jij en je vrienden samen kunnen praten!’ Sokrates keek Krito aan en zei: ‘Krito, laat iemand haar naar huis brengen.’ En zo kwam het dat een paar dienaren van Krito haar afvoerden, terwijl ze klaagde en zich op de borst sloeg.’*

Aristoteles zette de klok een heel eind terug, hij wordt door de huidige feministes een van de ergste vrouwenhaters genoemd. We hebben al enkele staaltjes van zijn vooringenomenheid en onwetendheid gehoord. In zijn *Politika* beweert hij dat zoals de ziel heerst over het lichaam en zoals tamme dieren een betere natuur hebben dan wilde, zo is ook de man superieur aan de vrouw. De man is meer geschikt om te commanderen dan de vrouw. Zelfbeheersing, moed en rechtvaardigheid zijn bij een man anders dan bij een vrouw; de deugd van een man bestaat uit het leiden, die van de vrouw uit het gehoorzamen, haar strekt het tot eer als er over haar wordt gezwegen, bij een man is dat niet zo. Een man is een lafaard als hij niet meer moed toont dan een dappere vrouw, en de vrouw geldt als praatziek als zij zich in de gesprekken niet meer beheerst dan een goede man.

In de daaropvolgende wijsgerige stromingen blijkt dat de aanhangers vaak schokkend conservatief zijn als het om de rol van de vrouwen gaat. Epicurus was iets liberaler. Zijn partner heette Leontion, Leeuwintje. In zijn school of ‘de Tuin’ waren ook vrouwen als leerlingen, ofschoon boosaardige tongen beweerden dat het alleen maar prostituees waren die op die manier wat wilden bijverdienen. Maar ook Epicurus liet zich verleiden tot uitspraken als: ‘Een wijs man wordt niet verliefd en zal niet trouwen of kinderen willen hebben,’ en ‘Seks is nooit profijtelijk geweest en je mag blij zijn als die niet schadelijk is.’ De Cynici, die nooit georganiseerd waren in een echte school, golden evenmin als vrouwonvriendelijk. Er was zelfs een cynische filosofe, Hipparchia, de vrouw van een van de belangrijke cynici, Krates. Afkomstig uit een zeer rijke en aanzienlijke familie in Noordoost-Griekenland had zij talloze aanbidders, maar ze gaf de voorkeur aan de doodarme Krates, omdat ze zijn redevoeringen en wijsheid bewonderde. Ze dreigde haar ouders dat ze zich van kant zou maken als ze aan hem niet als vrouw werd gegeven. Krates beloofde aan haar ouders dat ook hij zou proberen het meisje tot andere gedachten te brengen. Maar hij kon haar evenmin overtuigen en daarom stond hij op, trok al zijn kleren uit en wees op zijn naakte lichaam: ‘Dit is de bruidegom, dat is zijn bezit, beslis nu maar.’ En zij koos onvoorwaardelijk voor hem. Zij verscheen met haar man in het openbaar, ging met hem mee naar de maaltijden, deelde zijn zwerversbestaan en was er trots op meer tijd te besteden aan haar geestelijke vorming dan aan het spinnen en weven.

Romantische liefde

Het begrip 'romantische liefde' mogen de oude Grieken dan wel niet gekend hebben, de term is zeker toepasselijk op een aantal verhalen dat sinds Homerus werd verteld.

In de eerste eeuw voor Christus komt zelfs een nieuw genre op dat wij als 'roman' kunnen betitelen, een woord dat pas gangbaar werd in de middeleeuwen en daar de technische term was voor een verhaal dat in de volks- of *Romaanse* taal en niet in het geleerde Latijn was geschreven. Later werd de term toegepast op wat wij momenteel onder 'roman' verstaan: een in prozastijl geschreven verhaal waarin de lotgevallen en meestal het karakter van een of meer personen worden beschreven. Deze omschrijving gaat ook op voor de antieke roman, zij het dat daarin de erotische motieven en een reeks van merendeels op reizen meegemaakte avonturen een vast onderdeel vormen.

Over de oorsprong van de roman tast men in het duister, maar men vermoedt dat die uit oosterse streken afkomstig is. Maar ook de hierboven al besproken politieke veranderingen in de hellenistische tijd, na de dood van Alexander de Grote, die tot gevolg hadden dat de vroegere interesse in en deelname aan de staatsaangelegenheden grotendeels verdwenen en het individu meer op zichzelf en zijn persoonlijke leven was aangewezen, zijn mogelijk de oorzaak van het ontstaan van deze nieuwe stroming in de literatuur.

Er zijn vijf romans uit de Griekse literatuur in hun geheel over en van twaalf andere fragmenten. Zij hebben een aantal kenmerken gemeenschappelijk en deze overeenkomsten duiden erop dat het een succesformule is geweest. Het begint altijd met de liefde op het eerste gezicht van twee jeugdige personen die beiden een bovenaardse schoonheid bezitten. Dan volgt de scheiding van de geliefden met talrijke omzwervingen, gevaarlijke avonturen en zware beproevingen. Al deze kwellingen komen ze te boven en aan het slot wordt hun trouwe liefde beloond. In iedere roman doemen zeerovers op en wordt er een of meer keren schipbreuk geleden. Steevast wordt de onschuld van de hoofdpersonen door derden belaagd. Ook de schijndood is een vast bestanddeel, evenals het voornemen zelfmoord te plegen. De Griekse romanschrijvers werden niet moe om de gevoelens van verliefdheid, de (klein)menselijke reacties en de overdreven, puberale gemoedsaandoeningen te beschrijven. Een auteur als Achilleus Tatios die de mooie roman *De liefdesperikelen van Leukippe en Kleitophon* heeft geschreven, baseerde zich op vroegere voorbeelden. Zo weten we dat er tussen de komediedichter Menander en de hetaere Glykera een hartstochtelijke correspondentie is geweest die door latere schrijvers is overgenomen (en aangevuld). Een voorbeeld:

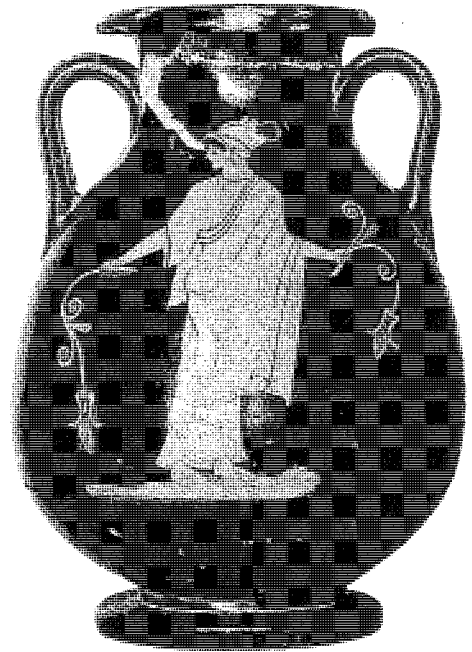
Lieve Glykera,

Ik verbeeld me niets en wil zonder jou nooit leven. Hoe kan ik een leven zonder jou verkiezen? Welke verrukking is groter dan jouw liefde? Jouw karakter en jouw manier van doen houden me jong, al word ik nog zo oud. Ik bid dat we samen oud mogen worden, zoals we samen jong zijn geweest, ja, dat we, zo god het wil, ook samen mogen sterven – in het volle besef, Glykera, dat we dan samen zijn in de dood zodat geen van ons beiden in de onderwereld door jaloezie geplaagd wordt bij de gedachte dat de overlevende elders geluk zou vinden. Ik hoop dat ook nooit te krijgen als jij er niet meer bent, want dan blijft er niets aantrekkelijks over. [...] Mijn Glykera is anders. Als zij een keertje boos is, gaat het zo over; ik haal haar aan en geef haar een kus. Blijft ze kwaad, dan houd ik haar steviger vast en is het nog niet voorbij, dan huil ik tranen met tuiten. Tegen zoveel verdriet is ze niet bestand.

je Menander

Afb. 2. De kus. Attische roodfigurige beker van de Kus-schilder uit Korinthe, eind 6de eeuw v.Chr. Berlijn, Staatliche Museen.

Eros

Eros

Met zulke ontboezemingen voor ogen heeft Achilleus Tatios zich uitgeleefd in passages waarin de verliefdheid bij de eerste oogopslag zijn hoofdpersoon als een bliksemstraal heeft getroffen:

Haar ogen tintelden van levenslust, de haren waren goudblond, wenkbrauwen zwart, pikzwart, wangen bleek met in het midden een rode gloed, lijkend op de verfstof die de vrouwen in Lydië op het ivoor aanbrengen. Haar mond was een roos – een rozenknop die zijn buitenste blaadjes begint te ontvouwen.

Zodra ik haar zag was ik verloren, want schoonheid verwondt dieper dan een pijl en dringt via de ogen door tot in de ziel. Het oog maakt immers de weg vrij voor de liefdespijn. Ik kreeg allerlei gewaarwordingen tegelijk: bewondering, verbijstering, siddering, schaamte en schaamteloosheid. Ik had bewondering voor haar rijzige gestalte, haar knappe uiterlijk verbijsterde me, ik sidderde van binnen en ik staarde haar schaamteloos aan, ofschoon ik me zou schamen als ik daarbij werd betrapt. Ik slaagde er niet in mijn ogen van het meisje af te houden: ze gehoorzaamden me niet en werden onweerstaanbaar door haar schoonheid aangetrokken, totdat ik me op het laatst gewonnen gaf.

Met zo'n begin moet er wel een gepassioneerde verhouding volgen.

De verliefde jongen gaat bij een ervaren liefhebber te rade en deze geeft hem praktische adviezen:

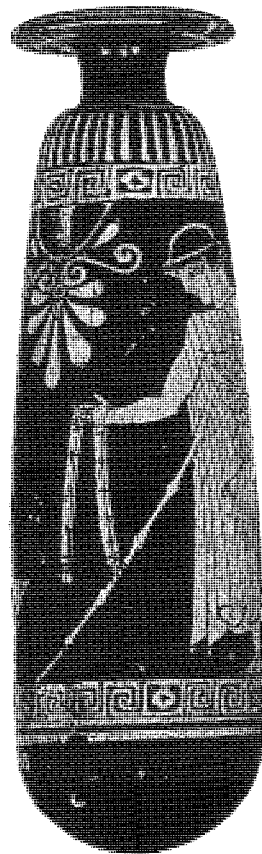
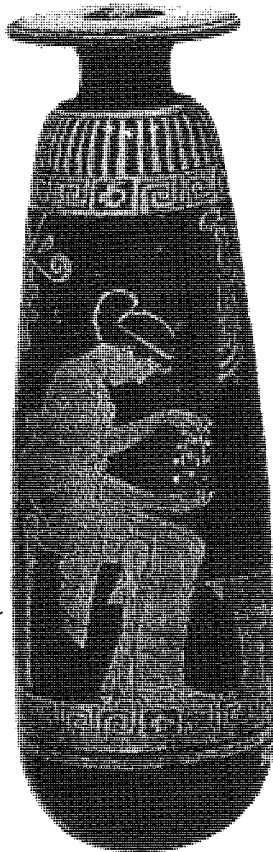
Zo moet je het met een meisje nooit over het liefdesgenot hebben: dat moet je najagen zonder de daad te noemen. Jongens zijn in dit opzicht net zo verlegen als meisjes. Ofschoon ze aan niets anders denken, willen ze toch niets over dergelijke ervaringen horen, want erover praten geldt in hun ogen als gênant, terwijl volwassen vrouwen juist daarin plezier scheppen. Een meisje ondergaat rustig de pogingen van een minnaar om het terrein te verkennen en stemt dan plotseling met een gebaar in. Maar als je haar rechtstreeks vraagt of ze met je wil vrijen, zal je voorstel haar ruw in de oren klinken, ze wordt rood en gruwet van je woorden die ze als een belediging opvat. [...] Ga op haar af en geef haar een tedere kus. De kus van een minnaar betekent immers een onuitgesproken verzoek aan een geliefde om hem ter wille te zijn en een smeekbede voor het geval ze je afwijst. Zelfs nadat het jawoord is gegeven, komt het vaak genoeg voor dat vrouwen, die niets liever willen dan de liefde bedrijven, toch doen alsof ze daartoe gedwongen worden. Door zich op overmacht te beroepen hopen ze het verwijt te vermijden dat ze te gretig zouden zijn. [...] Is haar verzet al wat meer gebroken, neem dan het initiatief, anders wordt het spel bedorven.

En dat initiatief neemt deze Kleitophon dan ook. Met behulp van zijn dienaar die de persoonlijke bewaker van het meisje met behulp van een slaapdrank knock-out heeft gemaakt, weet Kleitophon zijn kansen te grijpen. Het kamermeisje van zijn geliefde was in het complot betrokken. Hij vertelt erover:

Ik kwam bij de deur van mijn teerbeminde aan. De knecht bleef buiten staan, maar ik ging verder, huiverend van dubbele emotie, vreugde en angst – angst namelijk voor het gevaar dat al mijn verwachtingen in rook kon doen opgaan. Anderzijds overschaduwde de hoop op succes mijn angst op aangename wijze. [...] Ik was dus net de kamer van mijn meisje binnengegaan, toen haar moeder, uitgerekend op dat tijdstip een nachtmerrie kreeg. Ze zag een rover met getrokken dolk haar dochter meesleuren en op haar rug leggen, waarna hij haar buik, te beginnen bij haar schaamdelen, over de lengte opensneed. Buiten zichzelf van schrik sprong de vrouw het bed uit en holde naar de slaapkamer van haar dochter ernaast. Ik

Eros bündet Geschenk an.

had me juist daar neergevlid, maar was meteen opgesprongen toen ik het geknars van de opengaande deur had gehoord. Zij stond echter al naast het bed... Begrijpend hoe precair de situatie was, maakte ik een duik naar de deur om ervandoor te gaan. Daar stuitte ik op mijn knecht en was volkomen overstuur. We wisten in de duisternis te ontkomen en bereikten zo onze slaapkamers.

Om te beginnen viel de moeder in zwijm. Zodra ze bijgekomen was, sloeg ze het kamermeisje om de oren en trok aan haar haren. Ondertussen krijste ze tegen haar dochter: 'Leukippe, ik ben diep teleurgesteld in je. [...] Jij, ellendig kind, bent eerloos en ongelukkig tegelijk. Zelfs de beelden in mijn slaap hebben mij misleid: ik heb niet gezien waarop mijn droom in werkelijkheid duidde. Dit is nog noodlottiger dan wanneer je buik werd opengesneden, deze wonde is fataler dan een dolksteek. De onverlaat zelf heb ik niet gezien en ik weet niet hoe deze euveldaad werd begaan. O, ik gruw bij de gedachte dat het een slaaf is geweest!'

Op grond hiervan begreep Leukippe dat ik was ontsnapt en dat gaf haar moed: 'Mama, hou toch eens op met al die verwijten over mijn verloren maagdelijkheid, want daar is geen reden toe. Ik weet werkelijk niet wie hier was, een god misschien, of een geest, of een inbreker. Nee, ik lag verstijfd van schrik en kon van angst geen schreeuw uitbrengen. Angst verlamt immers de tong. Maar één ding weet ik wel: niemand heeft me ontmaagd.'

Opnieuw zakte de moeder kreunend in elkaar. Nadat zij was bijgekomen rende ze weer op haar dochter af: 'Wil je me nou eens eindelijk vertellen wat zich hier heeft afgespeeld? Nu is je kamermeisje ook al weg!' Deze opmerking gaf Leukippe nog meer zelfvertrouwen en zij antwoordde: 'Alles is al gezegd. Welk overtuigender bewijs kan ik geven dan de waarheid? Als er een middel is om de maagdelijkheid te testen, pas het dan maar op mij toe.' 'Het ontbreekt er nog maar aan,' gilde de moeder, 'dat onze schande algemeen bekend wordt.' Met deze woorden stormde zij de kamer uit.

Helaas moeten we het verhaal van deze romance hierbij laten, er volgen nog bijna zes boeken waarin alle, vaak bloedstollende belevenissen van de twee jonge geliefden in extenso worden besproken. Maar omdat het een liefdesroman is, zal het duidelijk zijn dat zij elkaar op het einde zullen krijgen en nog lang en gelukkig zullen leven.

Voor ons betoog zijn nog twee dingen van belang. In de eerste plaats eindigt het tweede boek heel verrassend, met een beschouwing over de voordelen die de homoseksuele liefde boven de heteroseksuele liefde kan hebben en omgekeerd. Dit was in deze tijden een geliefd punt van discussie en er zijn nog twee boeken bewaard gebleven waarin dit onderwerp uitvoerig aan de orde komt. Juist in deze periode, vanaf de tweede helft van de eerste eeuw n.C. is een opleving te zien van de homoseksuele literatuur. Het verdraagzame klimaat in de vroege keizertijd is hiervoor bevorderlijk geweest, evenals het feit dat keizer Hadrianus openlijk en hartstochtelijk de jonge Antinoös beminde. Mogelijk heeft dit liefdespaar model gestaan voor de talrijke homoseksuele vriendenstellen in de geschriften van die dagen. In deze eeuw waren huwelijken tussen mannen niet ongebruikelijk en het strekte niet meer tot schande wanneer een volwassen burger de rol van passieve partner vervulde.

Het Grieks heeft overigens nooit een apart woord voor homoseksuele liefde gekend: alle vormen van beminnen heetten *aphrodisia*. Net als bij het aangaan van een huwelijk was bij de knapenliefde het leeftijdsonderscheid van belang: de beminde jongen of vrouw was veel jonger dan de minnaar of bruidegom. De Grieken zelf beschouwden de knapenliefde als een gewoonte die vanuit Perzië of uit Kreta was binnengeslopen in hun cultuur of ze dachten dat de koning van Thebe, Laios, als eerste een jonge prins had ontvoerd.

In de roman van Achilleus Tatios wordt de dialoog over de liefde gevoerd op het dek van het schip waarop het verliefde stel is ontsnapt na de ontdekking van de moeder. Het meisje, Leukippe, heeft zich ergens te slapen gelegd en haar beminde Kleitophon raakt in gesprek met

een andere passagier. De discussie gaat over het verschil tussen jongensliefde en die voor vrouwen. Kleitophon doet een poging om de heteroseksuele relatie aan te prijzen:

Laat ik een poging wagen, ook al heb ik weinig ervaring. Bij een vrouw voelt het lichaam tijdens de omhelzingen zacht aan en bij het kussen zijn haar lippen week. Daarom past bij de omarmingen en bij het vrijen het mannelijke lijf volledig in haar en wie met haar verenigd is, wordt bevangen door genot. Zij drukt kussen op zijn lippen als zegelstenen, kundig bedrijft ze de liefde en zorgt dat de ene kus nog zoeter smaakt dan de andere. Niet alleen met haar lippen wil ze je beminnen, zelfs haar tanden zijn met je bezig, zij graast als het ware het gebied rond de mond van haar minnaar af en bijt tijdens het zoenen. Het is ook een speciaal genoeg haar borsten te strelen. Door het orgasme raakt ze buiten zinnen van genot, ze kust met wijddopen mond en komt in extase. Op dat moment zijn de tongen druk met elkaar in de weer en doen alle mogelijke moeite aan het kussen deel te nemen. Als je met open mond kust, wordt je plezier vergroot. Vlak vóór het hoogtepunt gaat de vrouw instinctief hijgen door heet verlangen: haar gehijg dringt zich samen met de ademtocht der liefde naar boven tot aan de lippen van haar mond, en treft daar een verdwaalde kus aan die een kans zoekt om af te dalen. Deze kus verenigt zich met het gehijg, keert daarmee terug en raakt het hart, dat, onrustig door die kus, gaat bonzen. Het is maar goed dat het hart wordt vastgehouden door inwendige organen, anders zou het met de kussen meegaan en zich een weg omhoog banen.

Het valt dus wel mee met die onervarenheid van de hoofdpersoon en zijn gespreksgenoot zegt dan ook terecht: *Volgens mij ben je helemaal geen groentje, maar een oude rot in de liefde.* En wanneer Kleitophon heeft opgemerkt: *‘De zoenen van jongens zijn primitief, hun omarmingen zijn onbeholpen, ze zijn lui in het bedrijven van de liefde en plezier is er niet bij’, gaat zijn tegenstander er dwars tegenin met vrouwonvriendelijke opmerkingen als ‘alles, of het nu woorden of gebaren betreft, is bij een vrouw onecht. Als ze er mooi uitziet, is dat het resultaat van eindeloos experimenteren met smeerseltjes[...] de schoonheid van jongens stinkt niet naar reukwateren of misleidende vreemde geurtjes en jongenszweet ruikt lekkerder dan welke vrouwencrème dan ook.[...] zie hier het beeld van jongenskus: nectar gestold tot een lip.’ Vrouwelijke schoonheid heeft geen deel aan het goddelijke, terwijl een mooie jongen als Ganymedes door de verliefde Zeus in de hemel is opgenomen.*

Hierbij verlaten we de sprekers met hun verhitte discussie. Het is opvallend dat de schrijver geen standpunt inneemt of zelfs maar commentaar levert.

Maar er is nog één deel van deze roman dat speciale aandacht behoeft en dat een element bevat dat kenmerkend is voor deze eeuw die aan de vrouw een veel zelfstandiger rol toekende. Leukippe, de vrouwelijke hoofdrolspeelster, wordt afgeschilderd als de traditionele maagd, met het verschil dat zij haar maagdelijkheid niet lijdzaam, maar met kracht verdedigt: *‘Ik sta ongewapend voor je, een vrouw alleen, slechts gepantserd met haar vrijheid. En die kan niet doodgeslagen worden noch doodgestoken of doodgebrand. Nooit ofte nimmer zal ik afstand van mijn maagdelijkheid doen!’*

Maar er is nog een andere vrouw in het spel, ditmaal reeds getrouwd en de tegenpool van Leukippe. Ook zij heeft haar zinnen gezet op de mooie Kleitophon en dit gaat bepaald niet zachtzinnig. Zij wil die jongen hoe dan ook in bed krijgen, maar hij voelt er niets voor. Dan krijgt hij ervan langs:

Jij verrader, jij onmens, hoe kón je, terwijl je zelf in de ban van de liefdesgod bent, een vrouw die zo verliefd op je is laten versmachten! Ben je niet beducht voor de wraak van deze god, heb je geen ontzag voor zijn vuur, geen eerbied voor de mysteries? Laten de tranen in mijn

ogen je koud? Jij bent hardvochtiger dan de rovers, want een rover wordt nog door tranen geroerd, maar jij bent volkomen ongevoelig voor seksuele prikkels, geen smeekbede, zelfs niet op den duur, geen lichamelijke omhelzing doet je iets en wat me het diepste grieft, is dat je me wel streelde en kustte, maar dan uit mijn bed opstond, alsof je geen man, maar een vrouw bent. Wat is dat voor een schijnhuwelijk? Je had geen oud wijf naast je liggen of eentje die niet gediend is van je omarmingen, maar mij, die jong en vurig, en, als ik anderen mag geloven, ook mooi is. Jij bent niets beters dan een castraat, en alles behalve een echte man. Jij maakt schoonheid te schande! Ik vervloek je met de vloek die jij het meest verdient: ik mag lijden dat Eros het je betaald zet.' De tranen stroomden over haar wangen toen ze dat zei.

Maar ze begrijpt ook wel dat ze hier uiteindelijk niets mee bereikt en daarom gooit ze het over een andere boeg: *Ik smeeek je, Kleitophon, mijn gebiedder – want je bent de gebiedder van mijn hart – geef je vandaag aan mij, voor de eerste en tevens laatste keer. Dat korte ogenblik betekent voor mij een groot aantal dagen. Ik wens je toe dat je nooit meer je geliefde Leukippe zult verliezen. Kom laat je verzet varen.*

En ach, Kleitophon is toch wel een echte man:

Terwijl ze mij onder tranen omhelsde, voelde ik een mannelijke reactie bij mezelf. Bovendien was ik oprecht bang voor de wraak van de liefdesgod. In elk geval realiseerde ik me dat ik in de nabije toekomst van haar bevrijd zou zijn. Nee, de daad zou niet het begin van een huwelijk vormen, maar eerder als medicijn dienen om een zieke ziel te genezen. Daarom deed ik geen moeite om haar avances af te weren en protesteerde ik niet toen ze me stevig omhelsde. Hierna gebeurde alles zoals de liefde dat wil, zonder dat we behoefte hadden aan een bed of aan enig ander comfort om het liefdesgenot te smaken. Want Eros gaat zelfstandig te werk en maakt van de nood een deugd. Elke plaats is geschikt om het mysterie van de liefde te voltrekken....

Zoals gezegd, spreekt de schrijver van deze roman, Achilleus Tatios zich niet uit over wat de voorkeur verdient: de liefde voor knapen boven die van man en vrouw. Dat gaat anders bij het volgende werk, dat *Erotos*, Soorten van Liefde, heet en op naam van Lucianus is overgeleverd. Het boek is al ter sprake gekomen tijdens de bespreking van de dichteres Sappho. In *Erotos* vindt er een twistgesprek plaats tussen een overtuigde voorstander van de knapenliefde en een man in Corinthe die met verve de heteroseksuele liefde verdedigt. In het huis van de laatste is duidelijk zijn voorkeur te zien:

Hij had niet minder dan een heel gezelschap dansmeisjes om zich heen. Zijn hele huis krioelde van de vrouwen, het leek wel het Thesmophoriënfeest, er was in de verste verte geen man te bekennen, behalve een enkel jochie of een hoogbejaarde kok die te oud was om schele ogen te geven.

En dan ontspint zich een heftige discussie waarin de overdrijving niet gemeden wordt en alle mogelijke argumenten uit de kast worden gehaald. Een aantal daarvan komt ook in andere boeken voor. De voorstander van de liefde voor vrouwen wijst erop dat de omgang met knapen zo vluchtig is, terwijl een vrouw vanaf haar meisjestijd tot aan de middelbare leeftijd, dus totdat ze tenslotte onder de rimpels zit, voor een man heerlijk gezelschap is om te omhelzen. [...] Kijk maar naar de dieren, zij nemen de natuurwetten in acht. Leeuwen zijn niet belust op mannetjesleeuwen... de stier dekt de koeien en een ram voorziet alle ooien van zijn mannelijk zaad.[...] De wetten van de voorzienigheid houden zij onwrikbaar in stand.

En zo gaat het nog even door.

Hierna krijgt de pleitbezorger van de knapenliefde het woord. Ook hij komt met een aantal geijkte argumenten voor de dag. Het huwelijk is alleen noodzakelijk voor de voortplanting en de mannenliefde is de edele opdracht van de wijsgerige ziel. Mensen onderscheiden zich van wilde dieren doordat zij meer beschaving hebben, en daarmee bedoelt hij dat mensen de zegeningen van de vriendschap kennen, dat wil zeggen de nobele liefde voor een jongen. En op dit punt gekomen, haalt de spreker uit tegen alles wat met vrouwen te maken heeft. Ook dat is geen onbekend geluid en hij past zich daarmee in de traditie van misogynie die bijna net zo oud is als de Griekse geschiedenis. Ik laat een aantal passages horen:

Hoe het ook zij, als iemand 's ochtends vroeg vrouwen van het nachtelijke bed ziet opstaan, moet hij wel denken dat ze nog afzichtelijker zijn dan de apen die men 's morgens niet kan noemen zonder ongeluk over zichzelf af te roepen. Daarom houden ze zich angstvallig binnenshuis en laten ze zich aan geen man zien. Oudjes en een horde dienstmeisjes, net zo lelijk als zijzelf, staan in een kring om haar heen om met allerhande kunstmiddelen de foeilelijke tronie op te kalefateren. Want ze wassen de slaap niet uit hun ogen met fris, helder bronwater om daarna gauw serieus aan de slag te gaan, nee, talloze combinaties van toiletpoeders moeten hun onaantrekkelijke gezichtshuid wat fleur geven. Iedere dienaar heeft haar eigen taak, het lijkt wel een defilé: er komen zilveren schalen aan te pas, kannen, spiegels, een bezending potjes als in een drogisterij, stopflessen met troep, onder meer kant-en-klare tandpoeder en mascara. Maar de meeste zorg wordt besteed aan het opmaken van het haar. Er zijn vrouwen die, niet tevreden met hun natuurlijke haarkleur, middelen gebruiken om hun lokken net zo rossig te maken als de middagzon: zij verven hun haar met een bruinrode bloem zoals bij het verven van wol. [...] Friseerijzers, langzaam heet gemaakt, zorgen voor een onnatuurlijke krullenbol van pijpenkrulletjes.

De spreker gaat nog een lange tijd door: knellende schoenen, doorkijkjurken, parels die een fortuin hebben gekost en topzwaar aan de oorlellen hangen, zelfs bustehouders die maken dat de borsten zo lelijk vooruitsteken, werkelijk aan alles heeft deze vrouwenhater gedacht. Maar het ergste is toch wel dat vrouwen daarna de straat op gaan om zich in geheime genootschappen te verenigen die er alleen opuit zijn om mannen het leven zuur te maken. Als ze dan thuishkomen, eten ze zich vol en doen aanstellerig in bed: 'al dat vrouwengedoe onder de dekens: ieder kerel die daaruit is opgestaan moet subiet in bad.'

Onnodig te zeggen dat de jongens fris en natuurlijk, ijverig en sportief zijn. *Zou mijn lieve jongen, zoals menselijk is, ziek worden dan zal ik in zijn lijden delen en wanneer hij met noodweer uitvaart, ga ik mee. Als een machtswellustige despoot hem in de boeien slaat, keten ik me aan hem vast. Iedere tegenstander die hem haat, is mijn tegenstander en wie hem goedgezind is, is mijn vriend. Zie ik rovers of vijanden op hem afstormen, dan zal ik me te weer stellen, zelfs als dat mijn krachten te bovengaat. En als hij sterft, wil ik niet blijven leven. In mijn uiterste wilsbeschikking draag ik allen die me na hem het dierbaarst zijn op dat zij voor ons beiden een gemeenschappelijke grafheuvel opwerpen, onze botten bij elkaar leggen en zelfs onze levenloze as in één urn verzamelen.*

Het merkwaardige aan dit betoog is dat de pederast er niet over denkt om met de geliefde jongen de liefde te bedrijven. Nee, hij beroept zich op Sokrates en diens 'briljante pleidooi voor de deugd'. *Als je een deugdzame jongen benadert, doe dit ingetogen, verspil niet voor een kortstondig genot een langdurige vriendschap [...] eer toch de hemelse liefde, [...] als we de volgelingen van de filosofen mogen geloven, wordt ieder die dit doel nastreeft na zijn verblijf op aarde in de hemel opgenomen. Wanneer hij bij zijn sterven een beter bestaan binnengaat, verkrijgt hij de onsterfelijkheid als beloning voor zijn deugd.*

Het klinkt allemaal ontzettend braaf en in de praktijk zal er niets van terecht zijn gekomen. Dat blijkt overduidelijk aan het einde van deze dialoog. De overwinning is weliswaar aan de knapenminnaar toegekend, maar van diens verheven liefdesopvattingen wordt niets geloofd.. Een van de toehoorders merkt nuchter op: *Ik heb grote, aan eerbied grenzende bewondering voor die hoogstaande, door knapenliefde ingegeven woorden, maar het lijkt me een tantaluskwelling zo een dag in het gezelschap van een opgeschoten jongen te moeten doorbrengen. Je ogen kunnen zich zogezegd laven aan zijn schoonheid, maar je dorst lessen is er niet bij, al is dan alles binnen handbereik.[...] Dat theoretische gepraat van wijsgeren die daarbij een dooernstig gezicht trekken, is goed om buitenstaanders met spitsvondige frasen maar wat wijs te maken. Sokrates bedreef net als ieder ander graag de liefde.*

Datzelfde doorprikken van schoonschijnende verklaringen over de kuise jongensliefde treffen we ook in de derde verhandeling aan over de vormen van liefde, het *Gesprek over de liefde* van de schrijver Plutarchus. Opnieuw komen de kernpunten recht tegenover elkaar staan en we horen dezelfde argumenten. Eerst komt de pederast aan het woord en we kunnen bijna voorspellen wat hij te berde gaat brengen: *Het huwelijk is helaas noodzakelijk voor de voortplanting en daarom is het de wetgevers niet kwalijk te nemen dat zij voor het volk het huwelijk aanprijzen en verheerlijken. Maar echte liefde heeft werkelijk niets van doen met het vrouwenvertrek. Let op mijn woorden: jullie gevoelens voor vrouwen en meisjes zijn geen blijken van liefde, net zomin als vliegen melk beminnen, of bijen honing, of als veeboeren en koks iets voelen voor kalveren en gevogelte die ze in donkere hokken vetmesten. De weke, mufte liefde die in de boezems en bedden van vrouwen huist, onafgebroken op jacht naar die halfzachte, verdorven pleziertjes die een man omwaardig zijn, en die de inspiratie van vrienden niet kent – welnu, deze liefde is in één woord verwerpelijk.*

Maar er is iets extra's aan de hand in dit geschrift, een liefdesaffaire die ondenkbaar zou zijn in de hoogtijdagen van het antieke Athene. Ene Ismenodora, een steenrijke weduwe, zou voor een zoon van haar intiemste vriendin een huwelijk arrangeren, en kwam daardoor vaak met hem in contact. Het gevolg was dat zijzelf verliefd op hem werd en daar werd schande over gesproken. Ook al waren haar bedoeling eerzaam, want zij wilde officieel met hem trouwen en samenleven, toch verdacht men haar dat zij als oudere vrouw een groen blaadje wilde plukken. Vooral het feit dat zij zelf het initiatief wilde nemen, viel in slechte aarde: 'legt een vrouw een liefdesverklaring af, dan kun je het beste vol afschuw de benen nemen en zeker niet een huwelijk met haar sluiten dat zo schaamteloos begint.' Maar hiermee is het verhaal nog niet af. Ismenodora blijkt bepaald geen vrouw om mee te spotten. Het verhaal is te mooi om het niet in zijn geheel op te nemen:

Ismenodora was er blijkbaar van overtuigd geraakt dat Bakchon (de jonge geliefde) persoonlijk geen bezwaar had tegen dit huwelijk, maar dat hij zich geneerde tegenover de mannen die hem ervan af wilden houden. Zij was daarom vastbesloten de jongen niet te laten schieten. Eerst vroeg zij een stel jonge, sterke vrienden, die haar zeker bij het liefdesavontuur zouden helpen, en een paar van haar intiemste vriendinnen om bij haar thuis te komen. Daar stelde zij ze in het gelid op en wachtte vol spanning het moment af waarop Bakchon na het verlaten van de sportschool gewoontegetrouw keurig netjes haar huis passeerde. Daar liep hij dan... Een stuk of twee vrienden waren bij hem en hij glansde nog van de massageolie. Ismenodora stond bij de deur om hem persoonlijk te begroeten en raakte alleen maar even zijn mantel aan. Behendig grepen haar vrienden die mooie Bakchon bij zijn mantel en overkleed – een kranig staaltje werk! Zij trokken hem met vereende krachten naar binnen. Meteen werd de deur op slot gedaan. Geen seconde later pakten binnenshuis de vrouwen hem

zijn mantel af en trokken hem het bruiloftskleed aan. Slaven holden heen en weer en hingen kransen van olijfbladeren en lauriertakken aan de deuren, niet alleen bij Ismenodora thuis, maar ook bij het huis van Bakchon. Een hobospeelster liep musicerend over straat...

De reacties zijn zoals te begrijpen heel opgewonden. Vooral de conservatieve gespreksdeelnemers laten er geen misverstanden over bestaan: *Goeie god, waar moet dat heen met die vrijpostigheid. [...] De natuurwet wordt met voeten getreden, nu vrouwen het voor het zeggen hebben. Welja, laten we maar meteen de sportschool en de raadzaal ter beschikking van de vrouwen stellen, waarom ook niet, de hele stad is nu toch al ontmand.*

Maar dan neemt de schrijver zelf het woord, Plutarchus, en hij doet iets heel opmerkelijks. Zijn pleidooi gaat namelijk niet zomaar over de liefde van man en vrouw, maar is een warme aanbeveling van het huwelijk. Uit andere geschriften blijkt dat Plutarchus zelf zeer gelukkig getrouwd was met zijn Timoxena. Volgens hem is het seksuele aspect met name in het huwelijk een verrijking. Daarmee is hij, voor zover bekend, de eerste geweest die de liefde voor vrouwen een volwaardige plaats heeft gegeven.

Daarom laten we hem tot slot van deze colleges aan het woord:

De geslachtsgemeenschap in het huwelijk vormt daarentegen juist het begin van vriendschap, je zou het een gezamenlijke inwijding in grote mysteries kunnen noemen. Genot is vluchtig, maar het is wel de kiem waaruit iedere dag weer achting, sympathie, wederzijdse en vertrouwen voortspruiten. [...] En dat Solon een wetgever met grote kennis van zaken betreffende het huwelijk is geweest, wordt eens te meer bewezen door zijn voorschrift dat iedere echtgenoot minstens drie keer per maand seksuele omgang met zijn vrouw moest hebben. Die maatregel was niet zozeer vanwege seksuele bevrediging, als wel om een andere reden; vergelijk het maar met staten die van tijd tot tijd hun bilaterale contracten vernieuwen. Zo wilde Solon met deze intieme daad het huwelijk 'vernieuwen' om de ergernissen over en weer op te vangen die zich nu eenmaal in het leven van alledag opstapelen. [...] De natuur heeft de vrouw begiftigd met een lieflijke aanblik, met zoete overredingskracht en fysieke aantrekkelijkheid. Een zedenloze vrouw kan daarvan misbruik maken bij het verleiden van de mannen en een fatsoenlijke echtgenote is er zeer mee gebaat als zij de genegenheid en vriendschap van haar man wil winnen. [...] In het huwelijk is beminnen een groter goed dan bemind worden. Het behoedt ons voor veel vergissingen, of liever voor alle vergissingen waardoor een huwelijk op de klippen loopt of beschadigd wordt.

Al eerder heeft hij gezegd dat een man zijn vrouw niet zo kort moet houden, want dan gaat zij vanzelf overspel plegen. Dat gebeurt ook vaak met merries die door de paardenfokkers van hun manen worden ontdaan: deze dieren voelen zich zo radeloos over hun lelijke en kortgeschoren status dat ze zich zelfs door ezels laten dekken. Daarom, heren: 'Kortwiek de vrouwen niet en sluit haar niet op uit angst dat zij je als een te wijde ring zal ontglippen.'

Een dit lijkt me een passende gedachte om deze reeks van lessen af te sluiten waarin hopelijk de kijk op de positie van de vrouw in de loop der eeuwen met het belichten van zoveel mogelijk aspecten duidelijker is geworden.

Hein van Dolen

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Erich Burck, *Die Frau in der griechisch-römischen Antike*, München 1969
- James Davidson, *Courtesans and Fishcakes*, Londen 1997
- Matthew Dillon and Lynda Garland, *Ancient Greece*, Londen en New York, 1994
- Robert Flacelière, *L'amour en Grèce*, vertaald als *Liefde in het oude Griekenland* door A.A. Janssen, Utrecht/Antwerpen 1963
- Robert Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, vertaald als *Zo leefden de Atheners ten tijde van Pericles* door E. Leeflang, Baarn 1987²
- Daniel H. Garrison, *Sexual Culture in Ancient Greece*, University of Oklahoma, Norman 2000
- Marion Giebel, *Sappho*, vertaald door Jaap en Keeske van Rossum du Chattel, Utrecht 1993
- W. Kassies, Waar komt de vrouw vandaan? in: *Hermeneus* 69, 2, 69-81
- Eva C. Keuls, *The Reign of the Phallus*, New York 1985
- Michael R. Klabunde, *Boys or Women? The Rhetoric of sexual preference in Achilles Tatius, Plutarch and Pseudo-Lucian*, diss. Cincinnati 1997
- K. Kuiper, *De Atheensche vrouw*, Haarlem 1920
- Mary R. Lefkowitz and Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece and Rome*, Londen 2005
- Hans Licht (P. Brandt), *Sittengeschiede Griechenlands*, vertaald als *Sexual Life in Ancient Greece* door Lawrence H. Dawson, Londen 1969
- Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, New York 1975
- Catherine Salles, *Les bas-fonds de l'Antiquité*, vertaald als *Straatmadeliefjes en schandknappen* door Ivo Gay, Amsterdam 2000
- Charles Seltman, *Women in Antiquity*, Londen en New York 1956
- Philip E. Slater, *The Glory of Hera*, Boston 1968
- Lauren K. Taaffe, *Aristophanes & Women*, Londen en New York 1993
- Mieke de Vos, nawoord bij de vertaling van *Sappho Gedichten*, Amsterdam 2004

Over de godinnen:

De normen in de godenwereld verschilden wezenlijk met die in de mensenwereld: incest (Zeus en Hera, Zeus en Demeter!) overspel, ruzie, jaloezie (Hera vooral, denk bijv. aan Leto en scheldpartij van Hera tegen Aphrodite), terwijl Homerus tegelijk schrijft hoe de mensen afhankelijk zijn van Zeus en de goden. Hun liefdesleven was veel vrijer, maar onder de mensen zijn voorbeelden van echtelijk geluk te vinden. Zeus en Hera konden daar een voorbeeld aan nemen, zie einde Boek I van de *Ilias*, en zijn kwaadheid in Boek XV als hij wakker wordt. Goden zijn eeuwig jong en onsterfelijk, maar kunnen wel gewond worden., bijvoorbeeld Aphrodite door Ares in boek V.

Menselijke scènes: het opmaken van Hera en de opmerking dat Zeus en zij voor het eerst samen naar bed gingen 'buiten medeweten van hun ouders.' Verder het huiselijke tafereel bij Hephaestus en Charis.

De 'beschaafde en patriarchale' Zeus als mannelijke hemelgod verdrong de duistere, oorspronkelijke godheden en hun monsterachtige nazaten. Maar hij ontnam ook aan de vrouwen het alleenrecht om te baren door vader (en moeder) te zijn van Athena en Dionysus. Was er in de prehistorische tijd een matriarchaat en een cultus voor vooral godinnen (Grote of Moedergodin)? Er zijn vier keer meer godinnenbeeldjes gevonden dan die van mannen en op de Minoïsche fresco's staan veel meer vrouwen. Hesiodus zegt dat de eerdere generaties van goden door vrouwen werden gedomineerd, terwijl de laatste generatie, die van de Olympus, door mannen werd overheerst. Toch kun je niet stellen dat het een bewijs is van de hoge status van sterfelijke vrouwen. Denk aan het christendom waar de moeder vereerd werd, ondanks de mannelijke overheersing.

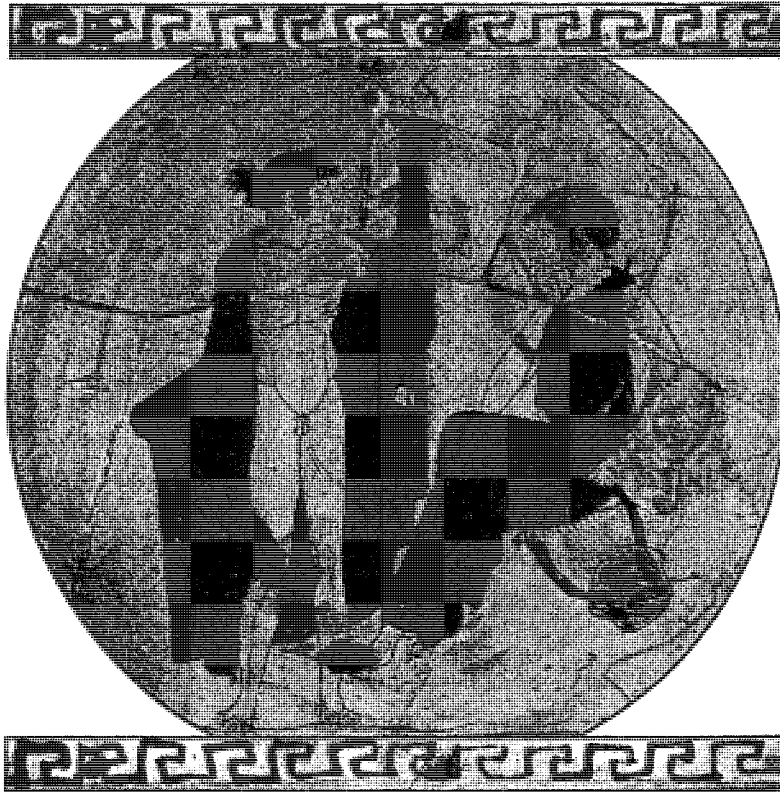
Bij de 12 Olympische goden zijn zes godinnen van wie er drie maagd waren Athena, Hestia en Artemis. Kuisheid is overigens een eigenschap die volgens de Grieken alleen van vrouwen werd geëist.

Athena geldt als aseksueel. Een virgo die ook virago was en haar borst steeds bedekt hield door een Aegis. Zij gruwde van mannen. Denk aan haar affaire met Hephaestus en de geboorte van Erichthonios. Maar denk ook aan haar optreden bij het Parisoordeel! Aphrodite is seksbom. Zij is niet uit het schuim van de zee geboren, maar uit het sperma van de phallus van Ouranus.

Hera is de respectabele echtgenote en moeder en dus beschermster van het huwelijk.

Zeus achtervolgt een vrouw
(ca. 480). Parijs, Bibliothèque
Nationale, *hydria*, 439.

Apollo displays himself to a muse. Athenian covered cup, ca. 450 B.C. (Henry Lillie Pierce Fund. Courtesy, Museum of Fine Arts, Boston)

61A

Herodotus en de vrouwen

Herodotus vertelt veel meer verhalen over de vrouwen en vermeldt bijvoorbeeld de Pythia (één bij name: Perialla) vaker dan Thucydides, 47 keer in totaal, terwijl Th. er maar één vermeldt en het wel over orakels van Apollo heeft. Th. noemt slechts twee vrouwen wier gedrag prijzenswaardig is, in de meer dan 900 capita komen twintig vrouwen voor van wie acht bij naam en zeven die een (kleine) rol spelen. Onder meer vrouwen die met dakpannen smeten. H. heeft in totaal 375 passages over vrouwen. Hij zet ze weliswaar niet in het centrum, maar wel vaak op de voorgrond, terwijl Th. ze een plaats aan de zijlijn geeft. Nu beschrijft Th. de eigen tijd waarin vrouwen nauwelijks een rol van betekenis hadden. Maar ook vrouwen zoals Aspasia die op de achtergrond invloed uitoefenden, worden niet in de Peloponnesische oorlog genoemd.

Flinke en soms mondige vrouwen bij Herodotus:

I 187 de Babylonische koningin Nitokris
 I 205 e.v. Tomyris
 II 200 faraose Nitokris
 III 1-3 Nitetis
 III 133-134 advies van Atossa
 IV 162-167 en 200-205 Feretime
 V 12-12 het begaafde Paonische meisje
 VIII 68-69, 87-88, 93, 102-103 Artemisia

I 173 vrouwen in Lycië
 II 35 vrouwen in Egypte
 V 5-6 vrouwen in Thracië

Laffe soldaten worden uitgescholden voor vrouwen in II 102,5, VIII 88,3 en IX 20

(II 102) *Wanneer farao Sesostris dappere vijanden tegenover zich had getroffen die hun vrijheid met hand en tand hadden verdedigd, liet hij ter plaatse gedenkzuilen oprichten waarop niet alleen zijn naam en land stonden gegrift, maar ook werd vermeld dat hij door de kracht van zijn troepen de overwinning had behaald. Als de inwoners van een stad echter zonder slag of stoot in zijn handen waren gevallen, werd er nog iets aan toegevoegd: behalve de inscripties die ook bij moedige tegenstanders werden gebeiteld, liet hij een vrouwelijk geslachtsdeel afbeelden. Daarmee wilde hij te kennen geven dat hij ze maar een stelletje 'trutten' vond.*

(VIII, 88 Xerxes over zijn laffe soldaten en het 'moedige' optreden van Artemisia'). Het commentaar van de Koning op dit alles luidde: 'Mijn mannen zijn wijven geworden en de vrouwen kerels.'

IX, 20 Over de ruitergevechten bij de slag van Plataia in 479 v.C.: *Toen de Grieken aanstalten maakten om naar de vlakte af te dalen, zette de Perzische generaal Mardonios zijn hele cavalerie tegen hen in. Masistios was hun aanvoerder, hij was een belangrijk man in het Perzische kamp die een prachtig opgetuigd paard bereed dat onder meer een gouden leidsel had. De ruiters kwamen in verschillende eskadrons naderbij en bestookten hun medestanders. Bij elke charge brachten ze de Grieken grote verliezen toe en ze scholden hen zelfs uit voor mietjes (gynaikas) IX 107: Het ergste was nog wel dat hij hem 'slapper dan een wijf' noemde.*

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname	Bob Kommer (Den Haag, mei-juni 2023)
Stem Inleiding	F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro	Cok Verweij
Mastering	Frits de Bruijn
Vormgeving	Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 2023 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 255 1
NUR 683, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.